

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
Z.M. BOBUR NOMIDAGI ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI

Qo‘lyozma huquqida

TARIX FAKULTETI
O‘ZBEKISTON TARIXI KAFEDRASI

5120300–Tarix (jahon mamlakatlari bo‘yicha) ta‘lim yo‘nalishi
IV kurs bitiruvchisi

XOLMATOV OYBEKNING

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

Mavzu: A.Temur va temuriylar davri tarixi tarixshunosligi

Ilmiy rahbar:

ERKAYEV E.
t.f.n., dotsent

ANDIJON – 2018

MUNDARIJA

KIRISH	3
1. Amir Temur va temuriylar davri tarixiga oid manbalar tahlili.....	10
2. Amir Temur va temuriylar davri rus tarixshunoslari talqinida.....	30
3. Xorij tarixshunosligida Amir Temur va temuriylar davri tarixini yoritilishi.....	40
XULOSA	51
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI	54

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi. O‘zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligini qo‘lga kiritganidan keyin milliy o‘zlikni anglash, tarixiy merosni tiklash va chuqur o‘rganish borasida keng ko‘lamli ishlar yo‘lga qo‘yildi. Mustaqillikdan keyingi o‘tgan yillar davomida tarixchi olimlarimiz tomonidan Vatanimiz tarixini haqqoniy ravishda qayta yaratish va xalqimizga etkazish yo‘lida juda katta, sermahsul ishlar amalga oshirildi. Vatan tarixini xolisona yaratish ishi davlat siyosati darajasiga ko‘tarilib, bu xayrli va sharaflı ishga O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A. Karimov bosh-qosh bo‘ldilar.

I.A. Karimov ayniqsa, buyuk davlat arbobi Amir Temurning pok nomini tiklash va abadiylashtirish ishiga beqiyos hissa qo‘shdi. YUrtboshimiz Amir Temur shaxsiyati va siyosiy faoliyatiga baho berib quyidagilarni aytgan edi: *“Biz hazrati Temurni buyuk bunyodkor deb boshimizga ko‘taramiz. Ro‘yi zaminning sayqali bo‘lmish Samarqandda, SHahrisabz, Buxoro, Toshkent va sohibqiron qurgan bepoyon saltanatning boshqa hududlarida bunyod etilgan nodir me‘moriy obidalar, tengsiz bog‘u-roq‘lar Temurbek bobomizga xos amaliy shijoat samarasidir. SHavkatli ajdodimizning o‘lmas xizmatlari shundaki, u murakkab tarixiy sharoitda xalqning boshini qovushtira bildi. Istilochilarga qaqshatqich zarba berib, Turkiston zaminida ilk bor istiqlol bayrog‘ini baland ko‘tardi. Parokanda mamlakatlar, ellar, elatlarni birlashtirib, markazlashgan qudratli saltanat tuzdi. Adolat kuchda emas, kuch adolatdadir, degan shior Amir Temur saltanatining barcha hududlarida birday amal qilib, axloqiy-ma‘naviy mezonga aylandi”*¹.

Amir Temur davlati qurilishi, harbiy san‘ati ko‘p asrlar davomida SHarq G‘arb davlatlariga o‘rnak va andoza bo‘ldi. Uning zamonida madaniyat, ilmu fan, me‘morchilik, tasviriy san‘at, musiqa, she‘riyat beqiyos rivoj topdi, xalqimizning ko‘p an‘analari takomiliga etdi. Amir Temurning madaniyat va din ahllariga ko‘rgazgan cheksiz mehr-muruvvati ayniqsa ibratlidir.

¹ Karimov I.A. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. 5 том. – Т.: “Ўзбекистон”, 1997. – Б.167.

Ko'hnna tarix sahifalari buyuk bobomizning millat va el-ulus manfaati bobida chekkan mislsiz zahmat hamda ko'rsatgan shijoatlariga guvohlik beradi.

Amir Temur davrida Movarounnahrda mo'g'ullar bosqini va mustamlakachiligiga barham berilib, markazlashgan mustaqil davlatga asos solindi. Hukmdorligining ilk yillaridanoq Amir Temur bunyodkorlik va obodonchilik ishlariga katta e'tibor qaratdi. Movarounnahrdagi mavjud shaharlar qayta qurilib obod va gavjum go'shaga aylantirildi. Ayniqsa, shaharlarda katta bozorlar, savdo rastalari, hunarmandchilik ustaxonalari barpo etildi. Bunday muassasalar faqat Movarounnahrdagina emas, balki Amir Temur davlati tarkibiga kiruvchi boshqa o'lkalarda ham bunyod etildi.

Amir Temur davrida bozorlar obod bo'lib, hunarmandchilik ishlab chiqarishi behad rivojlandi. Hunarmandchilikning taraqqiy etishi savdo-sotiq munosabatlarining ham rivojlanishiga zamin tayyorladi. Amir Temur tomonidan oqilona moliyaviy siyosat olib borilishi, ichki hamda tashqi savdo yo'llari xavfsizligining ta'minlanishi tufayli ichki hamda tashqi savdo rivojlana boshladi. Amir Temur davrida asos solingan iqtisodiy taraqqiyot Amir Temur vafotidan keyingi davrda, uning vorislari bo'lmish temuriylar davrida ham taraqqiy etishda davom etdi.

Amir Temur va temuriylar davri iqtisodiy taraqqiyot masalalarini, xususan, savdo-sotiq aloqalari va hunarmandchilik ishlab chiqarishi munosabatlarini bugungi kun talablari darajasida tadqiq etish, o'rganish va nazariy xulosalar chiqarish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu davrdagi iqtisodiy rivojlanish omillari, ichki va tashqi savdo aloqalari jonlanishining o'ziga xos jihatlari alohida tadqiqot ob'ekti sifatida tadqiq etish dolzarb masalalardan biridir.

Amir Temurning nomi O'rta Osiyoda markazi - Samarqand shahri bo'lgan kuchli markazlashgan davlat bunyod etilishi tarixi bilan ham chambarchas bog'liq. Mazkur tarixiy voqea Temurning feodal tarqoqlikka, amir hamda beklarning o'zaro kurashi, turli qo'zg'olonlarga qarshi ko'p yillik izchil, ayovsiz kurashi borasida amalga oshdi.

SHu boisdan tabiiyki, Temur va temuriyzodalar hayoti va faoliyati haqida boy manbalar va adabiyotlar mavjud. Bular Temur davridan boshlab bir necha asrlar mobaynida yaratilgan. Bu manbaa va adabiyotlar oʻrta asrning murakkab hamda ulugʻ siymosi boʻlmish Temur haqida rang-barang qarashlarni oʻzida mujassamlashtirgan. Oʻtgan 600 yil mobaynida Amir Temurga bagʻishlab yaratilgan jiddiy asarlar soni Evropa tillarida 660 tadan ziyod, SHarq tillarida esa 900 ga yaqinni tashkil etadi.

SHuning uchun bitiruv malakaviy ish mavzusi sifatida umumiy tarzda boʻlsa ham Temur davri tarixnavisligi muammolarini oʻrganishni, bu borada uning davriga doir adabiyotlarning asta-sekin toʻplanishi, ularning boyishi jarayonini tadqiq etishni oʻz oldimga maqsad qilib qoʻydim.

Mavzuning oʻrganilish darajasi. Agar baʼzan buyuk tarixiy shaxslarning tarjimai holini yozish va ulavr davri tarixi haqida izlanish olib borish uchun manbalar va adabiyotlar etishmasligi muammo boʻlsa, Amir Temur va umuman, temuriylar tarixi haqida manbalar va adabiyotlarning nihoyatda koʻpligi muammo hisoblanadi. Sohibqiron Temur va uning vorislari haqida koʻplab asarlar yozilganiga qaramasdan totalitar sovet tuzumi davrida uning shonli hayot yoʻli va faoliyati xalqimizdan sir saqlab kelindi.

Amir Temur vafotidan soʻng koʻp asrlar oʻtgan boʻlishiga qaramay, Sohibqiron siymosi va uning bunyodkorlik faoliyati tarixiy haqiqatga zid ravishda bir yoqlama, asosan qora boʻyoqlarda aks ettirildi. Afsuski, sobiq tuzum davrida yaratilgan tarixiy va badiiy adabiyotlarda hamda uning taʼsirida chop etilayotgan ayrim kitoblarda ham shunday gʻarazli yondashuv alomatlarini uchratish mumkin.

Amir Temur tarixidan birinchi boʻlib qora pardani koʻtarib tashlagan jasoratli olim, akademik Ibrohim Moʻminov boʻldi. Olimning 1968 yilda “Amir Temurning Oʻrta Osiyo tarixida tutgan oʻrni va roli” nomli risolasi¹ nashr etildi. Risolada Amir Temurning mustaqil markazlashgan davlat tuzish yoʻlidagi kurashi, uning Movarounnahrdagi bunyodkorlik ishlari haqida ilmiy xulosalar bayon qilingan.

¹ Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. – Т.: “Фан”, 1968. – Б.52.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqilligi yillarida tarixchi olim Bo‘riboy Ahmedov Amir Temur haqida bir qancha ilmiy tadqiqotlarini e‘lon qildi¹. SHuningdek, temuriylar davri tarixini yoritishda sharqshunos olim Turg‘un Fayziev² yozgan asarlar ham katta ahamiyatga ega.

Mustaqillik yillarida olimlarimiz Amir Temur haqida bir qator ilmiy asarlar va maqolalar yaratdilar. Jumladan, H.Boboevning “Amir Temur va uning qarashlari”³, A. Muhammadjonovning “Temur va temuriylar saltanati”, “Amir Temur davlatida obodonchilik va qurilish ishlari tarixidan”⁴, professor R.T. SHamsutdinovning “Sohibqiron Amir Temur va uning saltanati”⁵ kabi asarlari xalqimiz mulkiga aylandi.

Mustaqillik yillarida olimlarimiz tomonidan Amir Temur va uning faoliyatiga bag‘ishlab bir qator salmoqli ilmiy tadqiqotlar yaratildi va ushbu yo‘nalishda katta ishlar olib borilmoqda. Bu ishlar orasida “Amir Temur jahon tarixida” deb nomlangan yirik fundamental tadqiqotni⁶ alohida ta’kidlash zarur. Unda Amir Temur davri ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotiga oid qimmatli tahlillar, davlatchilik tarixi to‘g‘risida ma’lumotlar berilgan. SHuningdek, bu asarda Amir Temur va temuriylar davrida hunarmandchilik taraqqiyoti, savdo-sotiq aloqalarining taraqqiyotiga doir qimmatli ma’lumotlar o‘rin olgan.

Bir guruh taniqli olimlarning sa’y-harakatlari bilan “Temuriylar bunyodkorligi davr manbalarida” kitobi⁷ 1997 yilda nashr etildi. Ushbu to‘plam Amir Temur va temuriylar davrida Movarounnahr va Xurosonda olib borilgan bunyodkorlik ishlari, ilm-fan va madaniyat borasida erishilgan yutuqlar haqida hikoya qiladi.

¹ Аҳмедов Б.А. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Т.: “Ўқитувчи”, 1994.; Ўша муаллиф. Аҳмедов Б. Улуғбек (эссе). – Т.: “Камалак”, 1989; Ўша муаллиф. Соҳибқирон Темур (Ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти). – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1996; Ўша муаллиф. Амир Темур дарслари. – Т.: “Шарк”, 2001; Ўша муаллиф. Амир Темур ҳақида ҳикоялар. – Т.: “Ёзувчи”, 1998., ва бошқалар.

² Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Т.: “Ёзувчи”, 1995.

³ Бобоев Ҳ. Амир Темур ва унинг қарашлари. – Т.: “Ўзбекистон”, 1992.

⁴ Муҳаммаджонов А. Темур ва темурийлар салтанати. – Т.: “Қомуслар бош таҳририяти”, 1994; Ўша муаллиф. Амир Темур давлатида ободончилик ва қурилиш ишлари тарихидан // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1996, №11-12. – 59-63-бетлар.

⁵ Шамсутдинов Р., Каримов Ш. Соҳибқирон Амир Темур ва унинг салтанати. – Андижон: 1995. -192 бет.

⁶ Амир Темур жаҳон тарихида. – Т.: “Шарк”, 1996; Амир Темур жаҳон тарихида / Тўлиридан ва қайта ишланган иккинчи наشري. – Т.: “Шарк”, 2001. 304 бет.

⁷ Темурийлар бунёдкорлиги давр манбаларида / Таҳрир ҳайъати: М.Хайруллаев, А.Ўринбоев, О.Бўриев; Тузувчилар: А.Ўринбоев, О.Бўриев. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1997. 186 бет.

Tarixchi olim Azamat Ziyoning “O‘zbek davlatchiligi tarixi” asarida¹ ham Amir Temur saltanatidagi davlat boshqaruv tizimi, hunarmandchilik, savdo-sotiq masalalari borasida fikr yuritiladi. Tadqiqotchi asosan Amir Temurning markazlashgan davlat qurishi davriga oid tarixiy jarayonlarni tahlil etgan.

Keyingi yillarda tarix fanlari doktori SH. O‘ljaeva Amir Temur va temuriylar davriga oid ko‘plab darslik, o‘quv va uslubiy qo‘llanmalar yaratdi. Jumladan, SH.O‘ljaevaning “Amir Temur va temuriylar davrida milliy davlatchilikning rivojlanishi”, “Amir Temur davlati va uning dunyo tarixida tutgan o‘rni”, “Amir Temur va temuriylar davri tashqi siyosati va diplomatiya”, “Amir Temur dahosi” kabi asarlari² nashr etildi.

Omonullo Bo‘rievning “Sohibqiron Amir Temur” risolasida³ jahon tarixida tanilgan buyuk sarkarda va davlat arbobi Amir Temurning hayoti, Movarounnahrni mo‘g‘ullar istilosidan ozod qilish uchun olib borgan mashaqqatli kurashi, mamlakatda ichki barqarorlik hamda tashqi salohiyat yaratish yo‘lidagi harakatlari, Movarounnahrdagi bunyodkorlik ishlari xususida so‘z boradi. Muallifning “Temuriylar davri yozma manbalarida Markaziy Osiyo”, “Temuriylar davri ma’naviy merosi tarixidan”, “Temuriylar davri manbalarida CHag‘oniyon” kabi boshqa bir qator kitoblari⁴ ham ma’lum bo‘lib, bu asarlarda ham hunarmandchilik va savdo-sotiq aloqalari haqida qimmatli ma’lumotlar bor.

Aytish mumkinki, Respublikamizda mustaqillik yillarida Amir Temur va temuriylar davri tarixiga oid ko‘plab asarlar yaratilganiga qaramay, Amir Temur va temuriylar davridagi hunarmandchilik ishlab chiqarishi taraqqiyoti va savdo-sotiq masalalarini to‘la-to‘kis, alohida mavzu sifatida yorituvchi monografik tadqiqot asarlari haligacha yaratilgani yo‘q. Ushbu muammo alohida, mustaqil tadqiqot ob’ekti sifatida xaligacha tadqiq etilmagan. Ushbu xolatdan kelib chiqib, biz ushbu

¹ Azamat Ziё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар. – Т.: “Шарқ”, 2000. – 368 бет.

² Ўлжаева Ш. Амир Темур ва темурийлар даврида миллий давлатчилиқнинг ривожланиши. – Т.: “Фан”, 2005.; Ўша муаллиф. Амир Темур давлати ва унинг дунё тарихида тутган ўрни. – Т.: ЎЗМУ, 2002.; Ўша муаллиф. Амир Темур ва темурийлар даври ташқи сиёсмат ва дипломатия. – Т.: ТКТИ, 2004.

³ Бўриев О. Соҳибқирон Амир Темур. – Т.: “Ўзбекистон”, 2011.

⁴ Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё. – Т.: “Ўзбекистон”, 1997.; Ўша муаллиф. Темурийлар даври маънавий мероси тарихидан. – Т.: 2009.; Ўша муаллиф. Темурийлар даври манбаларида Чағониён. – Т.: “Фан”, 2001.

magistrlik dissertatsiyamizda Amir Temur va temuriylar davridagi hunarmandchilik va savdo-sotiq aloqalari tarixini alohida, yaxlit mavzu sifatida o'rganishga harakat qildik.

Ishning maqsad va vazifalari. Bitiruv malakaviy ishi uchun tanlangan mavzuning dolzarbligi va muhimligidan kelib chiqib, Amir Temur va temuriylar tarixi tarixshunosligi mavzusini manbalar va mavzuga aloqador ilmiy adabiyotlar asosida o'rganish, muammoni bugungi kun talablari darajasida milliy g'oya ruhida tahlil qilishdan iborat maqsad belgilandi. Ushbu maqsaddan kelib chiqib, tadqiqotda quyidagi vazifalarni hal etish belgilandi:

- Amir Temur va temuriylar davridagi yaratilgan asarlarni mazmunini yoritish;

- Amir Temur va temuriylar davri tarixi xorij tarixshunosligida o'rganilishi;

-

- O'rganilgan muammo bo'yicha tahlil qilingan masalalar, ma'lumotlarni nazariy jihatdan umumlashtirish va nazariy xulosalar chiqarish asosida ushbu mavzuni keng va har taraflama tadqiq etish yuzasidan amaliy tavsiyalar berish.

Ishning ilmiy yangiligi. O'rganilgan mavzu alohida tadqiqot ob'ekti sifatida tarixshunoslikning zamonaviy metodologiyasi asosida tadqiq qilindi. Bitiruv malakaviy ishida milliy g'oya va milliy mafkuramizning ustuvor tamoyillariga asoslangan holda Amir Temur va temuriylar davri tarixi tarixshunosligi bitiruv malakaviy ishining tadqiqot ob'ekti sifatida tadqiq etilmoqda.

Ishning nazariy-metodologik asosi. Ishda mustaqil O'zbekiston Respublikasi milliy istiqloq mafkurasining ustuvor maqsad va vazifalari g'oyaviy asos qilib olindi. Tadqiqot ishida ilmiy bilishning xolislik, tarixiylik, o'zaro tahlil, ob'ektivlik, tizimlilik va rivojlanish kabi tamoyillariga amal qilindi.

Ishni tayyorlashda O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimovning asarlarida, ma'ruza va nutqlarida, davlat va hukumat farmon-qarorlarida ilgari surilayotgan metodologik, ilmiy-nazariy, ma'naviy-mafkuraviy xarakterdagi fikrlar, dasturiy-konseptual ko'rsatmalar ham nazariy-metodologik asos vazifasini bajardi.

Ishning manba bazasi. Ishni tayyorlashda birlamchi manbalardan, chunonchi, Amir Temur davrida va temuriylar hukmronligi yillarida yaratilgan davr tarixi haqida qimmatli ma'lumotlar beruvchi asarlardan keng foydalanildi. XIV asr oxiri va XVI asrlarda yashab o'tgan Nizomiddin SHomiy, SHarafiddin Ali YAzdiy, Ibn Arabshoh, Xondamir, Mirxond, Abdurazzoq Samarqandiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi tarixchilarning asarlarida¹ Amir Temur va temuriylar davri tarixi to'g'risida qimmatli ma'lumotlar o'rin olgan. SHuningdek, Samarqandga Amir Temur saroyiga kelgan Kastiliya elchisi Rui Gonsales de Klavixoning kundaliklarida² ham Temur davrida Movarounnahr shaharlaridagi bunyodkorlik ishlari, savdo aloqalari xususida ko'plab ma'lumotlar o'rin olgan.

Bevosita Amir Temur tilidan bayon etilgan "Temur tuzuklari"³ da ham Amir Temur davridagi iqtisodiy rivojlanish omillari xususida qimmatli ma'lumotlar o'rin olganki, bu ma'lumotlardan ishni tayyorlashda keng foydalanildi.

BMIning tarkibiy tuzilishi. Ish kirish, uchta reja, xulosa qismlaridan va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat. Ishning umumiy xajmi 60 betdan iborat.

¹ Низомиддин Шомий. "Зафарнома". Форс тилидан Ю.Хақимжонов таржимаси. – Т.: "Ўзбекистон", 1996.; Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома // Нашрга тайёрлаш, сўзбоши, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифлари А. Аҳмедов, Х. Бобобеков. – Т.: "Шарк", 1997.; Ибн Арабшох. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Темур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). Сўзбоши, араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи У.Уватов. Масъул муҳаррир А. Ўринбоев. 1-китоб. Т.: "Меҳнат", 1992.; Темурнома. Амир Темур Кўрагон жангномаси / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва луғат муаллифи П.Равшанов. Муҳаррир Ч.Аваз. – Тошкент: 1990.; Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. А.Ўринбоев таржимаси. Масъул муҳаррирлар С.Азимжонова, У.И.Каримов. – Тошкент: 1969.; Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. П.Шамсиев, С.Мирзаев ва Э.Мано нашрлари асосида қайта нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. Масъул муҳаррир В.Раҳмонов. – Т.: "Шарк", 2002.; Мирзо Муҳаммад Хайдар Аъзий. Тарихи Рашидий. Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи О.Жалилов. – Т.: "Ўзбекистон", 2011.

² Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёхат кундалиги (1403-1406 йиллар) – Т.: "Ўзбекистон", 2010.

³ Темур тузуқлари. Форсчадан Алихонтўра Соғуний ва Хабибулло Кароматов таржимаси. – Тошкент: 1991.

1. Amir Temur va temuriylar davri tarixiga oid manbalar tahlili

Amir Temur hayoti va faoliyatini gavdalantirish uning zamoni mohiyati, ruhi, muhitini tasvirlash uchun gapni tarix fani tayanib kelgan eng muhim yozma manbalardan boshlash muhimdir. Amir Temur hayot davrida yaratilgan asarlar ilk manbalar sifatida g'oyat qimmatlidir. Bu asarlar davr taqozosiga ko'ra forsiy tilda yozilgan.

Buyuk olim G'iyosiddin Ali ibn Jamol al-Islom YAzdiyning «Ro'znomai g'azavoti Hindiston» («Hindistonga yurish kundaligi») risolasi Amir Temur faoliyatiga oid ilk asar hisoblanadi. Bu risola Amir Temurning shaxsiy ko'rsatmasi bilan 1399-1403 yillar oralig'ida yozilgan. Unda 1398-1399 yillardagi yurish batafsil tasvirlangan¹.

G'iyosiddin Ali risolasiga Amir Temurning munosabati e'tiborga sazovordir. Bu munosabat Amir Temur shaxsiy xislatlarining ayrim jihatlarini birmuncha yoritib beradi. YUqorida ta'kidlanganidek, bu asar «G'ayritabiiy iboralarsiz va kitobxon uchun tushunarli uslubda» yozilishi lozim edi. SHu sababli G'iyosiddin Alining ko'pincha asosiy ishga aloqasi bo'lmagan va bayon mavzuini xiralashtiradigan, tushunish qiyin bo'lgan dabdabali va jimjimador tasvirlari Amir Temurga unchalik yoqmagan. Ammo shunday bo'lsa ham, G'iyosiddin Ali YAzdiyning risolasi o'zida aniq ma'lumotlar bayon etilgani jihatidan qimmatli manba hisoblanadi.

Amir Temur va Temuriylar davrida yozilgan tarixiy asarlar orasida Nizomiddin SHomiy va SHarafuddin Ali YAzdiyning «Zafarnoma» asarlari o'ziga xosligi va qimmatli dalillarga boyligi bilan, shubhasiz, birinchi o'rinda turadi.

Nizomiddin SHomiy (taxminan 1409 yilda vafot etgan) o'z asarini 1402-1404 yillar orasida Amir Temurning topshirig'i bilan yozgan. Asarda Amir Temurning hokimiyat tepasiga kelishidan (1370) to uning G'arbiy Eron, Iroq, SHom, Kichik Osiyoga qilgan etti yillik yurishi (1399-1404) voqealari bayon etilgan.

Asarning oddiy til va sodda uslubda yozilganligi undan foydalanishni engillashtiradi. Nizomiddin SHomiyning «Zafarnoma»si bizgacha ikki tahrirda etib

¹ Ахмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Т.: “Ўқитувчи”, 1994. – Б. 231

kelgan. Birinchi tahriri 1404 yil iyun oyida Amir Temurning Erondan Movarounnahrqa qaytish paytida unga taqdim qilingan nusxa bo'lib, hali unga nom berilmagan edi. Ikkinchi tahriri o'sha paytlarda Ozarbayjon va Iroqni idora qilib turgan Mironshohning o'g'li Mirzo Umarga taqdim qilingan nusxadir. Muallif uni bir qadar tahrir qilgan. Muqaddimaga ba'zi qo'shimchalar kiritgan.

Mashhur tarixshunos olim Hofizi Abru Nizomiddin SHomiyning bu asariga qo'shimcha yozgan va u «Zayli Zafarnomai SHomiy» deb ataladi. Unda Amir Temur vafotigacha (1405 yil 18 fevral) bo'lib o'tgan voqealar bayon etilgan. Mazkur asarning qo'lyozma nusxalari juda kam bo'lib, Turkiya hamda Armaniston kutubxonalarida saqlanadi. Asardan ko'p parchalar rus tilida «Sbornik materialov, otnosyashixsya k istorii Zolotoy Ordı» (M., 1941) va «Materialы po istorii turkmen i Turkmenii» (M., 1939) nomli majmualarda e'lon qilingan. Nizomiddin SHomiy «Zafarnoma»sining matni, zarur izohlar va ko'rsatkichlar bilan to'ldirilib, chex sharqshunos olimi Feliks Tauer tarafidan chop etilgan. Asarning Najotiy Lug'at qilgan turkcha va o'zbekcha (1996 y.) tarjimalari ham bor¹.

Yana bir «Zafarnoma» SHarafuddin Ali YAzdiy (1454 yilda vafot etgan) ning qalamiga mansub bo'lib, ko'tarinki uslubda bahodirlik qissasi tarzida yozilgan. Asar «Zafarnomai Temuriy», «Tarixi jahonkushoyi Temuriy», «Fathnomai Sohibqironiy» nomlari bilan ham atalgan bo'lib, Nizomiddin SHomiy asari asosida yozilgan. SHarafuddin Ali YAzdiy asarining bir qancha afzal taraflari bor. Masalan, ko'plab dalil va hodisalar aniqlab yozilgan. Xalil Sulton hukmronligi yillari voqealarini ham o'z ichiga olgan. Asarning yana bir muhim afzalligi shundaki, uning katta muqaddima qismi ham bo'lib, unda Jo'ji, CHig'atoy uluslari hamda Elxoniylar davlatining Amir Temurgacha bo'lgan tarixi qisqacha bayon etilgan. Muqaddima «Tarixi Jahongiriy» va «Muqaddimai Zafarnoma» nomlari bilan ma'lum. SHarafuddin Ali YAzdiy bu asarini Fors hokimi, Temuriyzoda Ibrohim Sultonning topshirig'i bilan yozgan (1425).

Asar Amir Temur tarixi, uning tavallud topishidan (1336) to Xalil Sulton hukmronligiga chek qo'yilishigacha (1409) bo'lgan davrda Movarounnahr, Eron,

¹ Amir Temur jahon tarixida / Mas'ul muharrir P.Қосимов. – Т.: “Шарқ”, 2006. – Б. 215.

Ozarbayjon va boshqa mamlakatlarda kechgan voqealarni o'z ichiga oladi. Asarning qo'lyozma nusxalarini Osiyo va Evropadagi talaygina mamlakatlarning kutubxonalarida uchratish mumkin.

SHarafuddin Ali YAzdiy «Zafarnoma»sining matni ikki jildda Kalkutta (1885-1888) va Tehron (1957) da Mavlaviy Muhammad Ilohdod va Muhammad Abbosiylar tarafidan chop etilgan. Fransuz (Peti de La Krua, 1722) va ingliz (J. Darbi, 1723) tillariga qisqacha tarjimalari ham bor. Asarning SHayboniyxonlardan Ko'chkunchixon (1510-1529) zamonida Muhammad Ali ibn Darvish Ali al-Buxoriy o'zbek tiliga qilgan yaxshigina tarjimasi ham bizgacha etib kelgan. XIX asrda shoir va vazir Munisning topshirig'iga binoan Xudoyberdi ibn Qo'shmuhammad Xivaqiy qilgan tarjima va YAroqbiy Qo'ng'irotning ko'rsatmasi bilan noma'lum tarjimon qilgan o'zbekcha tarjimalari, shuningdek Mustafu Rahimning turkcha tarjimasi (Istanbul, 1929) ham mavjud. Asardan ayrim parchalar fransuz, ingliz, rus, italyan va o'zbek tillarida chop etilgan. Parchalar Oltin O'rda hamda Amir Temurning 1360-1370 (Movarounnahr), 1398-1399 yillardagi (Hindiston yurishi) tarixiga oiddir.

Har ikkala «Zafarnoma» Movarounnahr, Eron va Ozarbayjonning ijtimoiy-siyosiy va etnik tarixini, xalqining madaniy hayotini, shuningdek Amir Temur va Temuriylar davlatining boshqa mamlakatlar bilan siyosiy munosabatini o'rganishda muhim manbadir¹.

SHarafuddin Ali YAzdiy asarining o'ziga xos xususiyati shundaki, u hassos yilnomachi sifatidagina emas, balki iste'dodli adib, mohir bayonchi sifatida ham namoyon bo'ladi. Keyinchalik ulug' o'zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiy risolaning shu jihatini alohida uqdirib, SHarafuddin Ali YAzdiyning asarini mahorat bilan yozilgan eng mukammal risolalar jumlasiga kiritadi². Hozirgi zamon ilmiy adabiyotida «Zafarnoma» «Markaziy Osiyo tarixnavisligining durdonasi» sifatida baholanadi.

¹ Саидкулов Т. Ўрта Осиё халқлари тарихи тарихшунослигидан лавхалар. – Т.: “Ўқитувчи”, 1996. – Б.154

² Аlisher Навоий. Маҷолис ун-нафоис. – Тошкент: 1961. – Б. 34-35

SHarafuddin Ali YAzdiy oldiga asarni jonli hamda tushunarli qilib yozish talabi qo'yilgan, shuningdek u hujjatlarga qat'iy rioya qilishi, Ibrohim Sultonning bevosita nazorati ostida amalga oshirilgan dastlabki xomaki yozuvdan chetga chiqmasligi hamda narsani bo'yab ko'rsatmasligi kerak edi»¹. SHunday qilib, SHarafuddin Ali YAzdiyning «Zafarnoma»si Amir Temur haqidagi yozma manbalar orasidagi aniq hujjatlarga asoslangan eng haqqoniy va eng ishonchlisidir.

Tarixchi va elshunos olim SHahobiddin Abdulloh ibn Lutfulloh ibn Abdurashid al-Havofiy (Hofizi Abru) ham Amir Temur tarixnavisligining yana bir namoyandasi bo'lib maydonga keldi. Uning o'z so'zlariga qaraganda, u Amir Temur saroyida xizmatda bo'lgan, muayyan darajada unga yaqin turgan. Hofizi Abru Amir Temurning xizmatida SHarqning bir qancha mamlakatlarida bo'lgan, Amir Temurning vafotidan keyin uning o'g'li SHohruh saroyida tarixnavis bo'lgan. Hofizi Abru 1431 yilda vafot etgan.

Hofizi Abru Amir Temur va SHohruhga yaqin odam bo'lgani uchun ham u keltirgan ma'lumotlar o'ta muhim. Hofizi Abru bir necha muhim tarixiy asarlar yozib qoldirgan. Ulardan biri «Majmu'ayi Hofizi Abru» deb ataladi. Undan mashhur arabiynavis tarixchi Tabariy (839-923) ning «Kitobi rusul va-l- muluk va-l-xulafo» («Payg'ambarlar, podshohlar va xalifalar tarixi») kitobining Bal'amiy qilgan forscha tahriri, aniqrog'i, xalifa Muqtadir zamon (908-932) dan to xalifa al-Musta'sim (1242-1258) davrigacha bo'lgan tarix, shuningdek, «Zayli Jome' at-tavorixi Rashiduddin» (Eronning 1306-1393 yillaridagi tarixi) va «Zayli Zafarnomai SHomiy» asari o'rin olgan. «Majmu'ayi Hofizi Abru»dan ayrim parchalar matni Xonbobo Bayoniy (1938), Feliks Tauer va K.M.Maytra (1934) tomonidan nashr etilgan.

Hofizi Abruning ikkinchi asari «Zubdat ut-tavorixi Boysung'uriy» («Boysung'ur Mirzoning saralangan tarixi») nomi bilan mashhur va umumiy tarix tarzida yozilgan asardir. Unda Olamning «yaratilishi»dan to 1426 yilgacha bo'lib o'tgan voqealar qayd qilib o'tiladi. Asarning to'rtinchi qismida Amir Temur tarixi

¹ Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома // Нашрга тайёрлаш, сўзбоши, изоҳ ва кўрсаткичлар Ўринбоевники. Т.: «Фан», 1972. – Б. 124.

SHomiyning «Zafarnoma»si asosida qisqa tarzda va SHohruh Mirzo tarixi (1430 yilga qadar) batafsil bayon etiladi.

«Zubdat ut-tavorixi Boysung‘uriy»ning nusxalari kam, ular Angliya, Fransiya, Turkiya, Eron, Afg‘oniston va Rossiya kutubxonalarida saqlanmoqda¹.

Hofizi Abru asaridagi Amir Temur haqida bayon etilgan ayrim ma‘lumotlar tadqiqotchilar e‘tiborini tortadi. Masalan, Hofizi Abruning guvohlik berishicha, Amir Temur din va shariatni mustahkamlash borasida sidqidildan g‘amxo‘rlik qilgan. Amir Temur zamonida Samarqand yaqinidagi Angor tumanida va Murg‘ob daryosi xavzasining yuqori qismida ariq va zovurlar qazilganligi haqidagi ma‘lumotlar ham shu asarda bayon etilgan.

Movarounnahr va Xurosonning 1404-1409 yillardagi siyosiy tarixini o‘rganishda Xoja Tojiddin as-Salmoniyning «Tarixnoma» kitobi katta ahamiyat kasb etadi. Asar «Zayli Zafarnoma» («Zafarnoma»ga qo‘shimcha) nomi bilan ham ma‘lum.

Asar muallifi haqida ma‘lumotlar juda kam. Faqat uning asli Isfahondan ekanligi, mohir xattot va devoni insho (yozishmalar devoni) ning ko‘zga ko‘ringan xodimi syfatida ma‘lumligi, muzaffariylar davrida 1397 yili SHerozdan Samarqandga kelganligi, 1409 yili uni SHohruh Xurosonga olib ketganligi va uning topshirig‘i bilan mazkur asarni yozishga kirishganligi ma‘lum, xolos. Lekin u kitobni yozib tamomlay olmadi. Saroyda vazir Sayid Faxriddinga qarshi fitnada ishtirok etgani uchun qamoqqa olindi.

Xoja Tojiddin as-Salmoniy Amir Temurning so‘nggi kunlari va SHohruh tarixini yozishni mo‘ljallagan edi. Lekin muddaosiga etolmadi. Faqat 5-6 yillik tarixini yozib ulgurdi, xolos. Xullas, «Tarixnoma»da 1404 yilning kuzida Konigilda bo‘lgan tantana va to‘yu tomoshalar, Amir Temurning Xitoyga yurishining boshlanishi, uning vafoti, Xalil Sultonning markaziy hokimiyatni tortib olishi (1405 yil mart oyining o‘rtalarida) va 1409 yil mart oyi oxirlarida uning Xudoydod boshliq bir guruh amirlar tarafidan asir olinishi tarixidan so‘z yuritiladi.

¹ Саидкулов Т. Ўрта Осиё халқлари тарихи тарихшунослигидан лавхалар. – Т.: “Ўқитувчи”, 1996. – Б.160

«Tarixnoma»ning uchta nusxasi bizning davrimizgacha etib kelgan. Ulardan biri qusurli va Angliyaning Britaniya muzeyida, qolgan ikkitasi Turkiyada Sulaymon Fotih va Lola Ismoil afandi kutubxonasida saqlanmoqda. Soʻnggi nusxa toʻlaroq boʻlib, foydalanishga qulay. Asarni nemis tiliga Gans Robert Remer va rus tiliga 3.M. Buniyotov tarjima qilgan¹.

Amir Temur tarixi eronlik tarixchi olim Moʻʻiniddin Natanziyning sharqshunoslar orasida «Muntaxab ut-tavorixi Moʻʻiniy» («Moʻʻiniyning saylanma tarixi») nomi bilan mashhur boʻlgan asarida ham qisqa tarzda bayon etilgan. Asar 1413 yili SHerozda Temuriy Iskandar Mirzo saroyida yozilgan.

«Muntaxab ut-tavorixi Moʻʻiniy»ning ikkita tahriri mavjud: biri yuqorida nomi zikr etilgan Iskandar Mirzoga bagʻishlangan, ikkinchisi SHohruhga takdim etilgan nusxa, Iskandar Mirzo SHohruh tomonidan tor-mor qilinganidan keyin (1414 yil 20 iyul) tahrirdan chiqarilgan. Unda Iskandar Mirzo haqidagi hikoyatlar birmuncha qisqartirilgan, uning shaʼniga aytilgan hamdu sanolar olib tashlangan.

Asarda eng qadimgi davrlardan to Amir Temur vafotigacha (1405 yil 18 fevral) bir qator oʻlkalarda yuz bergan muhim tarixiy voqealar qisqacha bayon qilingan. Koʻp hollarda muallif har bir sulola tarixiga alohida bob bagʻishlagan. Asarning soʻnggi qismlari Markaziy Osiyo tarixini oʻrganishda muhim ahamiyatga ega. Asarda Amir Temur yashagan va hukmronlik qilgan davrda yuz bergan tarixiy voqealar birmuncha mufassal bayon qilingan. Ushbu davr tarixini muallif asosan oʻzi toʻplagan materiallar asosida yozgan.

«Muntaxab ut-tavorix»ning manba sifatidagi qimmatli jihatlaridan yana biri shuki, Amir Temurning harbiy dahosi va lashkarining jangovarligi haqida boshqa manbalarda uchramaydigan baʼzi muhim maʼlumotlar bayon qilingan. Natanziy keltirgan turkiy tildagi oʻsha davrga oid bir qancha harbiy atamalar hatto Nizomiddin SHomiy va SHarafuddin Ali YAzdiy «Zafarnoma»larida ham uchramaydi. Bu hol Natanziy asarining originalligi, muharrir oʻz davriga oid harbiy atamalarni sinchiklab oʻrganganini tasdiqlaydi.

¹ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи (энг қадимги даврлардан Россия босқинига қадар). – Т.: “Шарк”, 2001. – Б. 23

«Muntaxab ut-tavorixi Mo‘‘iniy»ning nusxalari Buyuk Britaniya, Fransiya, Rossiya va Eron kutubxonalarida saqlanadi. Uning ba‘zi nusxalarining ruscha tarjimasi «Oltin O‘rda tarixiga oid materiallar» to‘plamida nashr etilgan. Asarning to‘la fransuzcha tarjimasini Jak Oben nashr qilgan.

Amir Temur tarixiga oid asar yozganlar orasida Kamoliddin Abdurazzoq ibn Mavlon Jaloliddin Ishoq as-Samarqandiyning nomi alohida ajralib turadi. U 1413 yilda SHohruh saroyiga yaqin bo‘lgan imom oilasida tug‘ilgan. Abdurazzoq Samarqandiy SHohruhning diplomatiya sohasidagi topshiriqlarini bajargan. SHohruh vafotidan keyin boshqa temuriyzodalar huzurida xizmat qilgan, 1463 yildan boshlab Hirot madrasalaridan birida shayx bo‘lgan va shu erda taxminan 1483 yilda vafot etgan. G‘oyat mashxur bo‘lgan «Matlai sa‘dayn va majmai bahrayn» («Ikki saodatli yulduzning chiqish va ikki dengizning qo‘shilish joyi») asari Abdurazzoq Samarqandiy qalamiga mansubdir. Bu asar XIV-XV asrlarga oid voqealarni o‘z ichiga oladi¹. Muallif qo‘lyozmani 1470 yilda yozib tugatdi, keyinchalik unga ba‘zi o‘zgarish va qo‘shimchalar kiritdi.

Abdurazzoq Samarqandiyning bu kitobida Amir Temur va Temuriyzodalar tarixi batafsil bayon qilingan, mazkur kitob SHarq va G‘arbda ko‘p martalab nashr etilishining sababi ham shunda.

Amir Temur zamondoshlaridan biri Ibn Arabshoh (SHihobiddin Ahmad ibn Muhammad ibn Abdulloh ibn Ibrohim (1389-1450) asari Amir Temur haqidagi manbalar qatoridan alohida o‘rin oladi. Ibn Arabshoh Damashqda tug‘ilib o‘sgan. Bu shahar Amir Temur qo‘l ostiga o‘tganida u 12 yoshda edi. U aka-ukalari hamda onasi bilan birga Samarqandga olib ketiladi, bu erda 1401 yildan 1408 yilgacha yashaydi. Ibn Arabshox shu erda ta‘lim oladi, sharq tillaridan bir nechtasini o‘rganadi, harholda Amir Temurning o‘z saroyiga bo‘lmasada, Temuriylardan birining saroyiga yaqinroq turganligi seziladi. 1408 yildan keyin SHarq mamlakatlari bo‘ylab ko‘p sayohat qilgach, ona shahri Damashqqa qaytadi, so‘ngra Qohirada yashaydi va shu erda vafot topadi.

¹ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи бахрайн. А.Ўринбоев таржимаси. Масъул муҳаррирлар С.Азимжонова, У.И.Каримов. – Тошкент: 1969. – Б. 464.

Ibn Arabshoh tarix, adabiyot, grammatikaga oid bir qancha asarlar yozgan. Uning qalamiga mansub «Ajoyib al-maqdur fi axbori at-Taymur» («Temur haqidagi xabarlarda taqdir ajoyibotlari») Amir Temurga va uning zamoniga bagʻishlangan salmoqli asardir.

Ibn Arabshoh Amir Temurga nisbatan dushmanlik ruhidagi mualliflar jumlasidan edi. Bu hol uning asarida toʻla aks etdi. SHunday boʻlishi tabiiy edi, chunki jahon tarixidagi eng yirik arboblardan hech biri va hech qachon adabiyotda bir xil, bir maʼnoda baholangan emas. Ularning hayoti va faoliyati toʻgʻrisidagi bilimlar jamlanishi jarayonida ularning tarafdorlari bilan gʻanimlari oʻrtasida, tabiiy, bahslar boʻlib turgan, ijobiy va salbiy yoki betaraf tarzdagi va shu kabi turli-tuman fikrlar aytib kelingan.

Ibn Arabshoh Amir Temurga naqadar salbiy nazar bilan qaramasin, harholda, uning shaxsini munosib baholadi: «Etmish yoshli Temurning fikrlari hali ham qatʼiy, jismoniy jihatdan kuchli va baquvvatdir... - deb yozadi Ibn Arabshoh. U istehzo va soxtalikni yoqtirmaydi, baxtsiz hodisa roʻy berganda gʻamga botmaydi, doim sergak va mardona turadi, uning oldida hamma itoatgoʻy boʻlib qoladi va hurmat bajo keltiradi. U mard va jasur odamlarni yoqtiradi... U masalaning mohiyatini darhol payqab oladigan mohir bahschi edi... U farosati bilan haqgoʻy - yolgʻonchini darrov farqlar edi, samimiy maslahatchilarni soxta nasixatgoʻylardan farqlar edi»¹.

Muallif asarni yozishda birorta ishonchli manbaga asoslanmagan. «Ajoyib al-maqdur fi axbori Taymur» asarining qoʻlyozma nusxalari Fransiya, Misr, Suriya, Turkiya va Rossiya kutubxonalarida saqlanmoqda.

Amir Temur va uning farzandlari tarixi yana bir yirik tarixshunos olim Muhammad Ibn Xovandshoh ibn Muhammad (u koʻpincha Mirxond nomi bilan mashhur) tarafidan yozilgan. Mirxondning bu asari «Ravzat us-safo fi siyrat al-anbiyo va-l-muluk va-l-xulafo» («Paygʻambarlar, podshohlar va xalifalarning tarjimai holi haqida jannat bogʻi») nomi bilan mashhur boʻlib, etti jilddan iborat.

¹ Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Темур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). Сўзбоши, араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи У.Уватов. Масъул муҳаррир А. Ўринбоев. 1-китоб. Т.: «Меҳнат», 1992. – Б. 328

Asarning ettinchi jildi (to 1467 yilgacha boʻlgan voqealar), muallifning betoblighi va zamonning nosozligi tufayli, nihoyasiga etmay qolib ketgan. Oʻziga xos jugʻrofiy qoʻshimcha boʻlgan asar xotimasi va yozilmasdan qolgan qismlar olimning nabirasi Xondamir tarafidan oxiriga etkazilgan. Alisher Navoiyning topshirigʻi bilan yozilgan bu asar umumiy tarix tarzidagi asardir. U dunyoning «yaratilishi»dan to 1523 yilga qadar Movarounnahr, Eron va Musulmon SHarqidagi boshqa mamlakatlarda kechgan voqealar haqida hikoya qiladi. Asarning I-V jildlari terma, soʻnggi ikki jildi, aniqrogʻi VI jildi XV asrning ikkinchi yarmi tarixini oʻrganishda katta ahamiyatga ega. Unda Amir Temur va Temuriylar tarixi Sulton Boyqaro va uning avlodi zamonigacha, yaʼni 1523 yilgacha bayon etilgan.

«Ravzat us-safo»ning qoʻlyozma nusxalarini Angliya, Turkiya, Hindiston, Eron, Rossiya, YUGoslaviya, Misr, Fransiya, Tatariston, Armaniston, Tojikiston, SHvetsiya, Quddusi SHarif, Gollandiya va Oʻzbekiston kutubxonalarida uchratish mumkin. Asar matni Hindiston va Eronda chop etilgan. Undan ayrim parchalar fransuz, shved, lotin, nemis va boshqa tillarga tarjima qilinib, chop etilgan. «Ravzat us-safo»ning usmonli turkcha va oʻzbekcha tarjimalari ham bor. Oʻzbekcha tarjimasi Xivada Munis, Ogahiy va Muhammad YUusuf tarafidan amalga oshirilgan¹.

Davlatshoh Samarqandiy (1435-1495) ning «Tazkirat ush-shuaro» («SHoirlar zikrida») asarida (1486 yili yozilgan) hatto maxsus tarixiy asarlarda uchramaydigan oʻta foydali maʼlumotlar mavjud. Bu asar muqaddima, xotima va etti qismdan iborat. Temur va Temuriylar davrida oʻtgan shoirlar (ularning orasida temuriyoda shoirlar ham bor), asarning VI-VII qismlarida va asar xotimasida qayd etilgan tarixiy voqealar, Xuroson sarbadorlari haqida keltirilgan maʼlumotlar muhim ahamiyatga ega.

Davlatshoh Samarqandiyning «Tazkirat ush-shuaro» asari matni Bombay (1887), London (1901) va Tehron (1958) shaharlarida chop etilgan. Undan ayrim parchalar rus, fransuz, turk va nemis tillarida eʼlon qilingan. Asarning inglizcha

¹ Ахмедов Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. – Т.: “Ўқитувчи”, 1991. – Б. 117-118

to‘la nashri E.G. Braun tomonidan amalga oshirilgan. Uning o‘zbek tiliga tarjimasi 1900 yili Xivada Muhammad Rafi’ tarafidan amalga oshirilgan. Bitta qo‘lyozma O‘zR FA SHarqshunoslik institutining kutubxonasida saqlanmoqda.

Movarounnahr va Xurosonning XV asr so‘nggi choragi va XVI asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy ahvoli Xondamirning «Habib us-siyar fi axbor va afroz ul-bashar» («Inson xabarleri va farzlarida do‘stning tarjimai holi») va Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma»sida keng bayon etilgan.

Xondamir (1475/76-1535) iste’dodli, sermahsul olim bo‘lib, Xuroson va Movarounnahrning XV asr-XVI asr birinchi choragidagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotiga bag‘ishlangan o‘nga yaqin yirik asar yozib qoldirgan. Ular orasida olimning «Habib us-siyar fi axbor va afroz ul-bashar» asari alohida o‘rin tutadi. Bu katta asar umumiy tarix tarzida yozilgan va uch jilddan iborat. Olim uni garchi 1524 yili yozib tamomlagan bo‘lsa-da, lekin asar ustida yana ko‘p yil ish olib bordi va 1529 yili uni poyoniga etkazdi. Ushbu asarning faqat bir qismi — uchinchi jildning uchinchi va to‘rtinchi qismlarigina original bo‘lib, ularda katta daliliy ma’lumot asosida Xuroson va Movarounnaxrda so‘nggi temuriylar: Sulton Ahmad, Sulton Muhammad va Husayn Boyqaro davri tarixi keng yoritib berilgan.

«Habib us-siyar»da boy tarixiy ma’lumotlardan tashqari, etnografik (turk qavmlaridan barlos, arg‘in, qipchoq, jaloyir, qo‘ng‘irot va boshqalarning mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotida tutgan o‘rni), ijtimoiy-iqtisodiy tarzdagi tarixiy (amirlar va suyurg‘ol egalarining davlat va jamiyatda tutgan o‘rni, soliq va jarimalar haqida) daliliy ma’lumotlar, Temuriylar davlatining ma’muriy tuzilishi, Markaziy davlat apparati, katta-kichik mansabdorlar va ularning huquq hamda vazifalari, mamlakatning madaniy hayoti, xususan olimlar, shoirlar, musiqashunoslar va xattotlarning hayoti va faoliyati haqida ham qimmatli ma’lumotlar uchramiz. Asardan ayrim parchalar ingliz, fransuz, o‘zbek va rus tillariga tarjima qilinib, nashr ettirilgan.

Boburning «Boburnoma»si va umuman bu ulug‘ insonning ilmiy-adabiy merosi jahon ilmiy jamoatchiligiga ma’lum. Bu haqda ko‘p yozilgan. SHuning uchun ham biz «Boburnoma»da Movarounnahrning XV asr oxiri va XVI asr

boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy ahvoli haqida keltirilgan dalil- ma'lumotlarnigina eslatib o'tishni lozim topdik.

Zahiriddin Muhammad Boburning davr haqida keltirgan ma'lumot va xulosalari o'zining haqqoniyligi, mufassalligi bilan ajralib turadi. Masala shundaki, u bu voqea-hodisalarni o'z ko'zi bilan ko'rgan, o'zi guvohlik bergan. Bobur Temuriylar saltanatining inqirozi ular o'rtasida birlik va yakdillik yo'qligidan, o'zaro feodal kurash kuchayib ketganligidan, deb hisoblaydi.

«Boburnoma»da XV asr va XVI asr boshlarida Farg'ona vodiysida, Toshkent va uning tevarak atrofida, Xo'jand, Samarqand va Hisor viloyatlarida istiqomat qilib turgan turk va mo'g'ul qavmlari, xususan duldoy, qipchoq, bahrin, charos, mo'g'ul, barlos, ming, cho'g'roq, mang'it, o'tarchi va Turkiston tevaragida ko'chib yurgan qoraqo'yuluq, bahorgu qavmlari, ularning urf-odati haqida qimmatli ma'lumotlar keltiriladi. Bu ma'lumotlar etnograf olimlar uchun, xususan o'zbek, qozoq va Markaziy Osiyodagi boshqa turkiy xalqlarning etnik tarixini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Asarda karvon yo'llari, Movarounnahr, Xuroson, Afg'oniston va Badaxshonning shahar va mustahkamlangan qishloqlari, me'moriy yodgorliklari, o'sha erlarda istiqomat qilib turgan xalqlar, ularning urf-odatlar va mashg'uloti haqida keltirilgan ma'lumotlar ham katta ahamiyat kasb etadi¹.

Bobur esdaliklarida o'zi bosib o'tgan yurtlarning tabiati, jug'rofiyasi, nabotot va hayvonot dunyosi haqidagi ma'lumotlar alohida o'rin tutadi. Bobur temuriylar armiyasi haqida keltirgan ma'lumotlar ham diqqatga sazovor. Umuman olganda, «Boburnoma» serqirra asar bo'lib, u nafaqat tarixiy, balki jug'rofiya, botanika, iqtisodiyot sohalarida ham qimmatli manbadir. Asarning qo'lyozma nusxalari Buyuk Britaniya, Hindiston, Rossiya, O'zbekiston, Tojikiston va boshqa mamlakatlarning kutubxonalarida saqlanmoqda².

Amir Temur saroyidagi muhitni, u erdagi tartib-qoidalarini o'rganishda Ispaniya elchisi Rui Gonsales de Klavixoning «Kundaligi» katta ahamiyatga ega.

¹ Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. П.Шамсиев, С.Мирзаев ва Э.Мано нашрлари асосида қайта нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. Масъул муҳаррир В.Раҳмонов. – Т.: “Шарк”, 2002. – Б. 25-26

² Ўша асар. – Б. 28

Klavixo Amir Temurning xotinlari, kelinlari va nabiralarini ham koʻrgan, uning oʻzi bilan uchrashgan, saroydagi hayotni, jannatmakon shaharni koʻrgan, kuzatgan. SHu sababdan uning «Kundaligi» Amir Temur davlatining ichki hayotini, uning Evropa davlatlari bilan olib borgan munosabatlari tarixini oʻrganishda katta ahamiyat kasb etdi.

Klavixoning «Kundaligi» eski ispan tilida 1582 yili Sevilya (Ispaniya)da bosilib chiqqan, oradan ikki asr oʻtib, uni 1779 yili Amirolo, 1782 yili Antonio Sancho chop ettirgan. Bular orasida eng qimmatlisi 1582 va 1782 yillardagi nashrlardir. Klavixoning mazkur asari rus tiliga ham tarjima qilinib, 1881 yili N.I.Sreznevskiy, 1990 yilda esa I.S.Mirokova tomonidan chop etildi. Keyingi nashr mukammal xisoblanadi¹.

Ulugʻ jahongirning hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyatini oʻrganishda uning qalamiga mansub «Temur tuzuklari» deb atalgan asarning qimmatini benihoya kattadir. «Temur tuzuklari» oʻziga xos tarixiy asar boʻlib, unda Amir Temurning tarjimai holi va uning ogʻir, xavf-xatarlarga toʻliq faoliyatida yuz bergan voqealar, yirik davlat arbobi va mohir sarkarda sifatida shuhrat topgan bu shaxsning davlat va armiya tuzilishi hamda ularni boshqarish xususidagi fikr-mulohaza va qarashlari oʻz ifodasini topgan.

Asar dastlab eski oʻzbek tilida yozilgan boʻlib, sharqshunoslar N.D.Mikluxo-Maklay, CH. Ryo, X. Ete, CH.A.Stori va boshqa mutaxassis olimlarning soʻzlariga qaraganda, uning bir nusxasi XVII asrgacha YAman hukmdori Jaʼfar podshoning kutubxonasida saqlangan². Lekin afsuski, asarning asl nusxasi bizning zamonamizgacha etib kelmagan. SHunday boʻlsada, bir narsa haqiqat. «Temur tuzuklari» dastavval eski oʻzbek tilida yozilgan.

«Temur tuzuklari» XV-XIX asrlarda nafaqat oliynasab kishilar, balki butun jahon ilm ahli oʻrtasida shuhrat topdi. Asarning qoʻlyozma shaklida xam, toshbosma tarzida ham jahonning deyarli barcha kutubxonalarida borligi,

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга – Amir Temur saroyiga saʼhat kundaligi (1403-1406 йиллар) – Т.: “Ўзбекистон”, 2010. – Б. 15.

² Темур тузуклари. Форсчадан Алихонтўра Соғуний ва Хабибулло Кароматов таржимаси. – Тошкент: 1991. – Б. 14

shuningdek ko‘p tillarga — ingliz, fransuz, rus, urdu va hozirgi o‘zbek tillariga uzluksiz tarjima qilib turilishi bunga isbot-dalildir. «Temur tuzuklari»dan nusxa ko‘chirib tarqatish uzluksiz davom etib kelayotgani asarning hammaga manzur bo‘lganligidan dalolat berib turibdi.

«Temur tuzuklari»ning nashrlari ham anchagina. Masalan, uning forschamatni, tadqiqot va izohlar bilan 1783 yilda Angliyada mayor Devi tarafidan chop etildi. 1785 va 1891 yillari mayor Devi nashri fotomexanika yo‘li bilan Hindistonda, so‘ngra 1963 yilda Eronda chop etildi.

«Tuzuki Temuriy»ning bir kancha tillarga qilingan tarjimasi ham bor. Masalan, asarning inglizcha tarjimasi (faqat «Malfuzot» qismi) Amir Temurning tarjimai holi (uning 41 yoshigacha bayon etilgan) 1830 yili Angliyada mayor K.Styuart tarafidan, fransuzcha tarjimasi (faqat «Tuzukot» qismi) Langle tarafidan amalga oshirilib, 1787 yili Parijda chop etilgan. «Tuzuki Temuriy»niig Subhon Baxshi (Dexli, 1855) va Muhammad Fazlul-haqq (Bombay, 1908) taraflaridan amalga oshirilgan urducha tarjimalari ham mavjud.

«Tuzuki Temuriy» to‘liq ravishda Xorazm (Xiva)da Muhammad YUusuf ar-Rojiy tarafidan 1856 - 57 yillari va Pahlavon Niyoz Devon tomonidan 1858 yili o‘zbekchaga tarjima qilingan. Ularning birinchisi «Tuzuki Temuriy», ikkinchisi «Malfuzot» nomi bilan ma’lum. Har ikkala nusxa shu kunlarda Sankt-Peterburg shahrida M.E. Saltikov-SHchedrin nomidagi xalq kutubxonasida saqlanmoqda.

Asarning eski o‘zbek tiliga tarjimasining yana bir nusxasi xam bor, lekin u to‘lik emas. Soxibqironning 39 yoshigacha bo‘lgan davri voqealarini o‘z ichiga olgan, xolos. Tarjima Qo‘qon xoni Muhammad Alixon (1821 /22 — 1858/59)ning topshirig‘i bilan Xo‘jand qozisi Nabijon Maxdum tarafidan amalga oshirilgan.

Keyingi yillarda «Temur tuzuklari»ning hozirgi o‘zbek tiliga qilingan to‘la tarjimalari paydo bo‘ldi. Bu olijanob ish birinchi marta fors va arab tillari bilimdoni marhum Alixon to‘ra Sog‘uniy tarafidan bajarildi¹. SHundan keyin

¹ Temur tuzuklari. Alixon t'ora Sog'uniiy tarjimasii. "Guliston", 1967. 8-son.

uning tuzatilgan to‘la nashri sharqshunos Habibullo Karomatov tarafidan hozirlandi va kitob holiga keltirib nashr etildi¹.

Asarning rus tiliga qilingan tarjimalari ham mavjud. Bulardan biri N.P. Ostroumov rahbarligida amalga oshirilgan nashrdir. Lekin mazkur nashrning jiddiy kamchiliklari bor. Tarjima forscha originaldan emas, balki L.Langlening fransuzcha nashridan qilingan.

1968 yili I.M.Mo‘minov qisqa so‘z boshi bilan N.A. Ostroumov nashrini faksimils tarzida qayta chop ettirdi. Mazkur asarning N.S. Likoshin hamda V.A. Panov amalga oshirgan yana ikkita nashri ham bor. Lekin har ikkala nashr ham asarning Nabijon Mahdumning to‘la bo‘lmagan, fakat uning bir qismi — «Malfuzot»dan iborat nusxasiga asoslangan.

Endi «Temur tuzuklari» asarining muallifi va uning original yoki original emasligi haqida. Bu masala ko‘pdan beri bahs-munozaralarga sabab bo‘lmoqda. Masalan, ingliz sharqshunosi E.G.Braun bilan rus sharqshunos olimi V.V. Bartold «Temur tuzuklari» Amir Temur tarafidan yozilganligini inkor qilibgina qolmay, balki asarning originalligiga ham shubha bildirganlar. Lekin asarni sinchiklab o‘rganilganda va uni Amir Temurning xayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyatiga bag‘ishlangan mashhur asarlarga, xususan Nizomiddin SHomiy va SHarafuddin Ali YAZdiylarning «Zafarnoma» asarlariga solishtirilganda, bu da’voning asossiz ekanligi ma’lum bo‘ldi.

«Temur tuzuklari» va uning jahon kutubxonalarida saqlanayotgan nusxalari haqida batafsil ma’lumot keltirgan ingliz sharqshunos olimi CH.A. Storining mufassal katalogida «Temur tuzuklari» Amir Temur tarafidan yozilganligi ishonarli isbotlangan.

Asarning matni va inglizcha tarjimasini chop etgan mayor Devi va Uaytlar asarga yozgan so‘z boshida «Temur tuzuklari» Temurning o‘z qo‘li bilan yoki uning nazorati ostida yozilgan deb aytadilar. Mazkur so‘zboshida yana mana

¹ Temur tuzuklari. Forschadan Alixont’ura So‘g’uniy va Xabibullo Karomatov tarjimasi. – Toshkent: 1991.

bularni o‘qiymiz: «Temurning o‘zi yozgan tarixi faqat o‘z avlodi uchun yozilgan. U qanday qilib hokimiyatni qo‘lga kiritgani, siyosiy va harbiy faoliyati haqidagi sirlar, uning boshqarish san’ati kabilarni o‘zi izohlab bergan».

SHamsiddin Somiyning o‘ta qimmatli qomusiy asarida ham «Temur tuzuklari» Amir Temur qalamiga mansubligi aniq aytilgan. Bu asarda xususan bunday deyiladi: «Temur «Tuzukot» nomli qonunlar majmuasini yozgan va unda o‘z tarjimai holini bayon etgan. CHig‘atoy tilida bitilgan bu asar fors va Evropa tillariga tarjima qilingan».

Mualliflik xususida gapirganda shuni ham aytish kerakki, Amir Temur aslida ma’lumotli kishi bo‘lgan. Ibn Xaldun, Hofizi Abru, Ibn Arabshoh, SHarafuddin Ali YAzdiy singari zamondoshlarining guvohlik berishicha, Sohibqiron keng ma’lumotli kishi bo‘lib, tarix, fiqh (musulmon qonunshunosligi)ni va falsafani yaxshi bilgan. Ibn Xaldun yozadi: «Aslida u (Amir Temur — mux.) o‘ta aqlli, bilimdon, farosatli, ko‘p bahslashadigan... kishi edi». «Temur, — deb yozadi Ibn Arabshoh, — olimlarga mehribon bo‘lib, sayyi- di shariflarni o‘ziga yaqin tutardi. Ulamo va fuzaloga to‘la izzat ko‘rsatib, ularni har qanday kimsadan tamom muqaddam ko‘rardi... Ular bilan mazmunli bahs ham yuritar ediki, bahsida insofu hishmat bo‘lardi»¹.

Hofizi Abru asarida quyidagilarni o‘qiymiz: «Temur turk va eroniylarning tarixini chuqur bilgan va amaliy jihat- dan foyda keltiradigan har qanday ilmni: tibbiyot, ilmi nujum (astronomiya) va riyo- ziyot (matematika)ni qadrlar edi. Ammo me’morlikka alohida e’tibor bergan... Eng murakkab qurilish ishlarini yaxshi tu- shunar va bu ish xususida ko‘p foydali maslahatlar berar edi...».

Ilm-fanning qadriga etgan, uning rivojiga sharoit yaratgan, shu bilan birga o‘zi ilmi bo‘lgan shunday odamning biron muhim asar yoza olishiga shubxa bo‘lishi mumkin emas.

¹ Amir Temur ja‘hon tarixida / Mas’ul mu‘arrir P.Қосимов. – Т.: “Шарқ”, 2006. – Б. 225.

U yoki bu asarning originalligini tanqidiy tahlil, ya'ni o'sha asarni o'ziga o'xshash asarlarga solishtirish yo'li bilan aniqlash mumkin. Agar «Temur tuzuklari»ni Nizomiddin SHomiy va SHarafuddin Ali YAzdiyning nomi yuqorida qayd etilgan asariga yoki Amir Temur haqidagi boshqa asarlarga solishtirib ko'rsak, aytarli darajada xato-kamchilik topmaymiz. Amir Temur xam, farzandlari ham bo'lib o'tgan tarixni, xususan, sulolalar tarixini yozishga alohida e'tibor berganlar.

Biz yuqorida at-Turbatiyning forsiy tarjimasini SHoh Jahon o'zi sinchiklab tekshirib chiqqanligi, uning topshirig'i bilan Muxammad Ashraf Buxoriy tarjimini boshqa mo'tabar asarlarga solishtirib chiqib, tuzatganini aytgan edik. Bu — Amir Temurdan qolgan odat. Masalan, Amir Temur o'z tarixini ishonchli manbalarga suyanib yozishlarini talab qilgan va uni ortiqcha ta'rifu tavsiflardan xoli qilishni buyurgan.

SHarafuddin Ali YAzdiy yozadi: «Baxshi va kotiblar mulku millat va arkoni davlat ahvolidan nimaiki bo'lsa, barchasini aniqlab, to'la-to'kis yozib borardilar. Har qanday vokea, o'zgartirish kiritmay, oshirmay, kamaytirmay, ya'ni aslida qanday kechgan bo'lsa, o'shanday ko'rsatib berilsin, deb buyurilgan» .

Undan tashqari, yozilgan har bir asar musavvada (koralama — muh.)ligida Soxibqironning o'ziga va uning saroyidagi olimlarga bir necha bor o'qib berilardi. Xammaning tasdig'idan o'tgandan keyingina asar ko'chirish uchun maxsus kotiblarning qo'liga topshirilardi. «Temur tuzuklari» ham shunday tekshirishlardan o'tgan, albatta¹.

Yana bir fakt. «Temur tuzuklari» jaxonga mashhur asar. Uning qo'lyozma nusxalari dunyoning deyarli barcha mamlakatlari (Hindiston, Eron, Angliya, Daniya, Fransiya, Germaniya, Armaniston, O'zbekiston va h.k.)ning kutubxonalarida mavjud. Matni ko'p marta toshbosma usulida chop etilgan. Ingliz, fransuz, fors, rus va o'zbek tillariga tarjima qilingan².

¹ Amir Temur jahon tarixida / Mas'ul muharrir P.Қосимов. – Т.: “Шарқ”, 2006. – Б. 225.

² Ўша асар, – Б. 226.

«Temur tuzuklari» Sohibqironning tarjimai holi, hayoti, davlati va qoʻshini- ning tashkil topishini oʻrganish uchun muhim manba boʻlib qolaveradi.

Amir Temurning «Tuzuklar» muallifi ekanligiga shubhani V.V. Bartold 1918 yilda chop ettirgan «Ulugʻbek va uning davri» asarida bildirgan edi. U, Amir Temurning rasmiy istoriografiyasi (tarixnavisligi)da Sohibqironning 1360 yilgacha boʻlgan hayotida roʻy bergan voqealar xususida hech nima deyilmasligi va «Qazagʻonning hukmronligi toʻgʻrisida xikoyalarda Amir Temur ham, otasi Taragʻay ham tilga olinmasligi» toʻgʻrisidagi oʻz soʻzlarini sharh- lar ekan, jumladan, shunday yozadi: «Amir Temurning mavhum tarjimai xoli, maʼlumki, Amir Temurni ana oʻsha hikoyalarning hammasiga kiritadi, shuning oʻziyoq mazkur asar qalbakiligining eng yaxshi isbotlaridan biridir. Agar Amir Temur chindan ham Qazagʻon janrlarida qatnashganida rasmiy tarix bu haqda yozgan boʻlur edi».

Lekin V.V.Bartold Amir Temur tarjimai holining «qalbakiligi» toʻgʻrisidagi oʻz fikrini isbotlash uchun, yuqorida aytganlaridan boʻlak biron-bir dalil keltirmaydi. U, shuningdek, SHarafuddin Ali YAzdiy Amir Temur uchun tuzilgan turkiy sheʼrlar solnomasi muallifi toʻgʻrisida keltirgan maʼlumotlarni ham asoslamay shubha ostiga oladi. Oʻsha muallif, koʻp voqealar, ayniqsa, faoliyatining ilk davridagi voqealar, hodisalar Amir Temurning oʻz xoxishiga koʻra solnomaga kiritilmagan, chunki ularga kitobxonlar ishonmasdi, haqiqatdan uzoq boʻlib tuyulardi, deb yozadi.

Amir Temurning yoshligida boʻlib oʻtgan voqea-hodisalarni qanday muloxazalar asosida solnomaga kiritishga rozilik bermaganligi toʻgʻrisida biz hozir turli faraz va gumonlarga borishimiz mumkin. Lekin biz barcha eʼtirof etgan SHarafuddin Ali YAzdiydek tarixchining aytganlariga ishonmasligimiz mumkin emas.

Bundan tashqari, Bartold, Amir Temur Qazagʻonga — Markaziy Osiyoning Ikkidaryo oraliqʻi va Afgʻonistonning shimoliy yarmini oʻz ichiga olgan shunday yirik davlat hukmdoriga qanday qilib bunchalik yaqin boʻlib qolganligi, 1355 yilda

hukmdor unga o‘z nevarasini turmushga berganligi to‘g‘risida mutlaqo o‘ylab ko‘rmaydi. Agar Amir Temur Qazag‘on hayotligida Movarounnahrning yirik harbiy-siyosiy arbobi bo‘lmagan bo‘lsa, nega endi u 1360 yil yanvarida xon qarorgoxiga ulus o‘sha qismining hukmdori sifatida bir o‘zi keldi?

Bartold bu savollarni o‘ziga ongli ravishda, jo‘rttaga bermaydi, chunki agar ularga javob bersa, Amir Temurning 1355—1360 yillarda Movarounnaxrning eng buyuk arboblardan bo‘lganligini, «Tuzuklar»ning tarjimai xol qismida berilgan o‘sha davrlarga oid voqealarning qalbaki emas, balki haqiqiylikini, to‘g‘riligini o‘z-o‘zidan e’tirof etgan bo‘lard¹.

Ana shundan keyin 1920 yilda ingliz sharqshunosi E.G.Braun V.V.Bartoldni ro‘kach qilib, «Tuzuklar»ni qalbaki deb ataydi, lekin, afsuski, u ham xech bir dalil-isbot keltirmaydi.

Keyinchalik V.SHBartold o‘zining 1928 yilda chop etilgan «Mir Alisher va siyosiy hayot» nomli asarida yana shu masalaga qaytib, Temur «Tuzuklar»i qalbaki bo‘lib, XVII asrda Hindistonda bitilgan va ular XV asrdagi Eron uchun mutlaq xos emas», deb yozadi. Mazkur asarida V.V.Bartold Fransiya sharqshunosi L.Buveni va rus sharqshunosi M.Nikitskiyni ular Temur «Tuzuklar»ini tarixiy manbalar ro‘yxatiga kiritganlari uchun tanqid qiladi. Bartold bu erda ham o‘z fikrini isbotlamaydi.

Orada ancha vaqt o‘tganidan keyin ingliz sharqshunosi CH.A.Stori V.V.Bartold va E.G.Brauning yuqorida tilga olingan ikki asarini dastak qilib, «Tuzuklar»ga ham, «Tarjimai hol»ga ham qalbaki asarlar sifatida qaralyapti», degan².

SHunday qilib, ko‘rinib turibdiki, ikki ingliz sharqshunosining Amir Temurning «Tuzuklar» muallifi ekanligiga shubha bilan qarashi V.V.Bartoldning asossiz fikrlariga asoslangan. Holbuki, Evropa olimlarining asosiy ko‘pchiligi Amir Temur «Tuzuklar» muallifi ekaniga mutlaqo shubha qilmaydi.

¹ Amir Temur ja‘hon tarixida / Mas‘ul mu‘arrir P.Қосимов. – Т.: “Шарқ”, 2006. – Б. 226.

² Ўша асар, ўша жойда

V.V. Bartoldning Markaziy Osiyo xalqlarining oʻrta asr tarixini oʻrganish, tadqiq etishdagi katta xizmatlarini eʼtirof qilgan xolda, shuni ham taʼkidlash kerakki, uning ayrim cheklangan fikr-mulohazalari oʻz davridagi hukmron siyosatga hamohang aytilganligi shubhasizdir.

Bartold fikrlari yana shuning uchun ham shubha tugʻdiradiki, u SHox Jahonda nega «Tuzuklar»ni oʻzidan ikki yarim asr avval yashagan bobosi yozgan deb uqtirishga ehtiyoj tugʻilganini isbotlashga urinib ham koʻrmaydi. SHoh Jahonni boʻnday deyishga nima majbur qilgan, bundan u nima manfaat koʻrdi? SHoh Jahon aslida Hindistondan bu qadar uzoqda boʻlgan tarixiy voqeani zamon va makon oʻlchovida qanday qilib tiklay olgan? Moʻtabar manbahu- nos hisoblanmish Bartold «Tuzuklar»ni manbashunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilishga ehtiyoj koʻrmay, siyosiyashtirilgan fikr bildirishi achinarli holdir.

Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining SHarkshunoslik institutida saqlanayotgan «Tuzuklar»ning sakkiz qoʻlyozmasi (38, 1503,1989, 7783, 9386, 3717, 2730,8201) tahlili shuni koʻrsatdiki, matn forscha boʻlishiga qaramay, unda XVII asrga emas, balki XV asrning birinchi yarmiga xos turkiy soʻzlar koʻplab uchraydi. Bundan tashqari, harbiy tarixchilar (jumladan, M.M.Ivaninning) tadqiqotlari «Tuzuklar» Amir Temur davri uchun xosligini koʻrsatdi¹.

Amir Temurning «Tuzuklar» muallifi ekanligi va asarning muhimligini eʼtirof etadigan olimlar koʻpchilikni tashkil etadi. Bular orasida «Temur tuzuklari»ning inglizcha tarjimonlari va noshirlari Devi va Uaytlar, mashhur turk qomusiy olimi SHamsuddin Somiy, qoʻlyozmalarning yirik tadqiqotchisi N.D. Mikluxo-Maklaylar ham bor.

SHamsuddin Somiy yozadiki:«Temur «Tuzukot» nomli qonunlar majmuasini yozgan va unda oʻz tarjimai holini bayon etgan... CHigʻatoy tilida bitilgan bu asar fors va Evropa tillariga tarjima qilingan». Mashhur vengr sharqshunos olimi G. Vamberining mana bu soʻzlari diqqatga sazovordir: «(Uning saroyida) turkiy til

¹ Amir Temur jahon tarixida / Masʼul muharrir P.Қосимов. – Т.: “Шарқ”, 2006. – Б. 227.

hamma vaqt rasmiy maqomni egallab keldi. Temurning o‘zi sof va jaydari turkiy shevada yozar edi. «Tuzuklar» fikrimizning dalilidir».

«Temur tuzuklari»ni o‘sha zamonlarda yozilgan boshqa tarixiy asarlar bilan, xususan Nizomiddin SHomiy va SHarafuddin Ali YAzdiyning «Zafarnoma»si bilan solishtirib o‘rganib chiqarilgan xulosa shuki, u Amir Temurning bevosita ishtirokida yozilgan asl va noyob asardir.

2. Amir Temur va temuriylar davri rus tarixshunoslari talqinida

Amir Temur va uning davri tarixiga oid asosiy manbalar sharhidan soʻng ilmiy adabiyotga murojaat etmoq kerak. Bu mavzudagi ilmiy adabiyot yil sayin koʻpayib, jahon tarix adabiyotining muhim bir tarmogʻini hosil qildi.

SHunday boʻlishi tabiiy edi, chunki Amir Temur hayotlik davrida nechogʻliq mashxur boʻlgan boʻlsa, vafotidan keyin SHarqda ham, Gʻarbda ham yanada shuxrat qozondi. Uning buyuk, betakror va yorqin shaxsi, qudratli irodasi va keng qamrovli, tobora ilgarilab boruvchi harakatlari oʻz dovrugʻi taʼsirini tobora kuchaytirib, bir qator mamlakatlar va davlatlardagi million-million xalq ommasining ongi va shuuriga oʻrnashib qoldi.

Amir Temurning davlat arbobi, tashkilotchi va bunyodkor, siyosatchi va diplomat sifatidagi koʻp qirrali tarjimai holini uning ichki va tashqi siyosati doirasiga kirgan xalqlar taqdiri bilan chambarchas bogʻliq holda oʻrganishga dunyo olimlarining qiziqishi ortib borayotganligi boisi ham mana shunda.

Jumladan, mashhur ingliz tarixchisi, qudratli Rim saltanatining tanazzulga uchrab, barbod boʻlishiga bagʻishlangan salmoqli asar muallifi Edvard Gibbon (1737 — 1794) Gʻarbiy Evropa va SHarqning oʻrta asr tarixini tasvirlaganda Amir Temur shaxsiga ham eʼtibor berdi. «...Amir Temur dunyoni zabt etib, unga hukmron boʻlish maqsadini koʻzlagan edi...

Avlodlar xotirasida hurmat qozonish uning olijanob qalbining ikkinchi istagi edi... Uning vasiyatlari (chamasi, «Temur tuzuklari» nazarda tutilayotgan boʻlsa kerak) Evropaga notanishligicha qoldi». Gibbon «Temurning oddiy bekdan Osiyo hukmdorigacha koʻtarilishi»ga lol qolgan edi.

Heydelberg tarixchilar maktabining namoyandasi boʻlmish, Fridrix SHlosserning (1776—1861) salmoqli «YAlpi tarix»ida ham Amir Temur nomi uchraydi. SHlosserning xalqchilik va maʼnaviy maʼrifatparvarlik ruhidagi asari dunyodagi koʻpgina ilgʻor jamoat arboblarning eʼtiborini oʻziga tortdi¹.

¹ Шлоссер Фридрих Кристоф. Всемирная история / Русский перевод под. ред. В.А. Зайцева. Том 1. – Москва: 1967.

SHlosserning soʻzlariga qaraganda, Amir Temur — «omadli jangchi, dunyoning yangi hukmdori, taktik va strategik bilimlarni uygʻunlashtirgan zot».

Ayni vaqtda SHlosser Amir Temur qiyofasini tasvirlashdagi dabdabozlikni rad etdi va saroy solnomachilari xushomadgoʻyiligini kayd qildi. SHu bilan birga SHlosser Amir Temurning safarlardan Buxoro va Samarqandga kaytib kelganida «oʻzining yangi davlatiga tuzuk va qonunlar hadya etganini» taʼkidladi¹.

Mashhur «Umumiy tarix» muallifi Georg Veber taʼkidlashicha, «buyuk sarkarda, hukmdor va qonunshunos isteʼdodiga ega boʻlgan Amir Temur turli bilimlarga qiziqqan, olimlar va sanʼatkorlarga homiylik qilgan».

SHu nuqtai nazardan Veber: Amir Temur «inson sifatida ham, hukmdor sifatida ham Boyazid (Usmoniylar saltanatining sultoni)dan yuqori turar edi», degan xulosaga keldi. Boyazid faqat tillolar haqida oʻylab va davlatni idora qilish ishini mensimay, uni och- koʻz, maishatparast va shuhratparast qozilar qoʻliga berib qoʻygan edi, deya xulosa chiqardi.

YAngi zamonning boshqa koʻpgina tarixchilari kabi Gibbon, SHlosser, Veber ham (manbalardagi maʼlumotlarga ergashib) Amir Temur zamonidagi harbiy yurishlar shiddatli boʻlganini qayd etdilar.

XIX asrning birinchi yarmida Peterburgda xizmat qilgan fransuz sharqshunosi M.SHarmua Amir Temurning 1391 yildagi Toʻxtamishga qarshi yurishini batafsil yorituvchi katta asar tayyorlab, nashr qildi. SHarmua oʻsha paytda Nizomiddin SHomiyning Fransiyada hali maʼlum boʻlmagan kitobidan tashqari, shu masalaga oid bir qancha manbalarga tayandi. SHarmua bu asarlarni fransuz tiliga tarjima qildi. SHarmuaning kitobi 1391 yilgi yurish tarixini oʻrganish uchun hozir ham oʻz ahamiyatini yoʻqotgani yoʻq.

Koʻpgina rus tarixchi olimlari, shu jumladan T.M.Granovskiy (1813—1855) ham Amir Temur shaxsiga qiziqdilar.

¹ Amir Temur jaʼhon tarixida / Masʼsul muharrir P.Қосимов. – Т.: “Шарқ”, 2006. – Б. 228.

Granovskiy «jahon tarixining buyuk arboblari»dan biri bo‘lgan Amir Temur «Horib-charchash nimaligini bilmaydigan faoliyat sohibi» ekanini to‘g‘ri ta’kidlab o‘tdi, biroq ayni vaqtda Amir Temurning «muayyan va aniq idrok etilgan siyosiy maqsadi bo‘lmagan edi», degan noto‘g‘ri fikrga bordi, bu fikr Sohibqiron tarjimai holining haqiqiy voqealariga mos kelmas edi¹.

Taniqli rus tarixchisi S.M.Solovev (1820 — 1879) ham Amir Temur shaxsiga e’tibor bilan qaradi. Uning ta’kidlashicha, Amir Temurning harbiy qo‘shinlari o‘jar va betayin To‘xtamishga qarshi kurashda «Rossiya hududlariga kirib, Eletsni ishg‘ol qildi». Solovev XIV asr o‘rtalarida tarix sahnasida paydo bo‘lgan Amir Temur «1371 yilda Kaspiy dengizidan Manjuriyagacha bo‘lgan erlarni qo‘lga olganligi»dan iborat unutilmas voqeani ta’kidlab o‘tadi. Uning tan olishicha, Amir Temur tomonidan tor-mor etilgan Oltin O‘rda uzoq vaqtgacha Moskva knyazligiga xavf sola olmadi.

M.I.Ivaninning o‘z zamonasi uchun juda mufassal, lekin endilikda eskitirib qolgan asarini ham tilga olish joiz. U Amir Temur sarkaryalik san’ati asoslarini manbalar va qo‘llanmalar asosida mufassal bayon etishni maqsad qilib olgan edi.

Akademik V.V.Bartold² ilmiy merosida Amir Temur va o‘sha zamon haqidagi ma’lumotlar juda ko‘p. Bu ma’lumotlar uyg‘unlikda kattagina bilim xazinasini tashkil etadi.

Amir Temur haqidagi adabiyotda uning shaxsiga xos qiziquvchanlik, olimlarga, adabiyot va san’at arboblari homiylik, shatranj o‘yiniga qiziqish, tashqi va ichki siyosat masalalaridan xabardorlik kabi fazilatlar tez-tez ta’kidlab o‘tiladi. Sohibqironning bu muhim jihatlari V.V.Bartold tomonidan lo‘nda, aniq va ifodali tarzda aks ettirilgan.

«Temur, — deb yozgan edi V. V. Bartold, — o‘z ona (turkiy) tilidan tashqari fors tilida ham so‘zlashar, olimlar bilan suhbatlashishni, ayniqsa tarixiy asarlarni o‘qitib tinglashni yaxshi ko‘rar edi; o‘zining tarix sohasidagi bilimlari bilan

¹ Amir Temur jahon tarixida / Mas’ul muharrir P.Қосимов. – Т.: “Шарқ”, 2006. – Б. 228.

² Бартольд ВВ. Темур // Сочинение. Том 5. Москва: 1963.

musulmon tarixchilarining eng buyugi bo‘lmish Ibn Xaldunni hayratga soldi; Amir Temur o‘z jangchilarining ruhini ko‘tarish uchun tarixdagi shavkatli va afsonaviy qaxramonlar haqidagi rivoyatlardan foydalanardi... Temur harbiy kuchlar tashkil etilishining barcha iker-chikirlarini shaxsan surishtirib turar, dushmanlarning kuchi va ular o‘lkasining ahvoli haqida batafsil ma’lumot olar edi. Amir Temur- ning shaxsan ishtirokida bunyod etilgan imoratlar noyob badiiy did bilan bino qilingani sezilib turibdi...»¹

Olimning yana bir xulosasi diqqatga molikdir: Amir Temur musulmon ruxoniylariga nisbatan «avvalo siyosiy mulohaza bilan ish tutar edi. Amir Temur dindorlarga sirdan izzat-ikrom ko‘rsatar, diniy mol-mulkni boshqarishga aralashmas... o‘z fuqarolari din aqidalariga rioya etishlari haqida g‘amxo‘rlik qilar edi... Ammo xarbiy kurilish va aholining turmushi faqat qonunlar bilan belgilanar edi».

Amir Temur davlatda tartib bo‘lishi g‘oyalarini ilgari surganligini, Movarounnahr aholisining farog‘ati uchun shunday bo‘lishi zarur ekanini va bir-biriga dushman bo‘lgan mayda hukmdorlar mavjudligi sharoitida bunga erishib bo‘lmaydi, deb hisoblaganini ham Bartold ta’kidlab o‘tadi.

Amir Temur «serg‘ayrat quruvchi» bo‘lga- nini Bartold bir necha bor ta’kidlab o‘tdi. U go‘zal bog‘lar bilan kurshalgan muhtasham binolar bunyod etdi, shahar va qishloqlarni qayta tikladi, ariq va zo- vurlar qazdirdi va ularni tuzattirdi; rasmiy tarixdagi (SHarafuddin Ali YAzdiy asaridagi) iboraga ko‘ra, u biron-bir ekin ekish mumkin bo‘lgan erlarning bo‘sh yotishiga yo‘l qo‘ymas edi. Matnning ruhiga qaraganda, bu o‘rinda Bartold ayni Movarounnahr erlarini nazarda tutgan bo‘lsa kerak. Ammo boshqa bir o‘rinda Bartold «Temur o‘zi tug‘ilib o‘sgan Movarounnahrdagina emas, Xurosonda ham, Mug‘on dashti va Kobul havzasi kabi olis joylar- da ham ulkan sug‘orish inshootlari qurdirganini» ta’kidlab o‘tadi (SHarafuddin Ali YAzdiy va G‘iyosiddin Alining asarlarida ham shu fikr uchraydi).

¹ Amir Temur ja‘hon tarixida / Mas‘ul mu‘arrir P.Қосимов. – Т.: “Шарқ”, 2006. – Б. 229

Amir Temur barpo etgan saltanat uning vorislari davrida unchalik uzoq davom etmaganligi xususida fikr yuritilganda V.V.Bartoldning sezgirlik bilan qilgan kuzatuvlari diqqatga sazovordir. V.V.Bartold SHarq turmushi faqat sulolalar tarzigagina bogʻliq, degan fikrni eskitib qolgan va notoʻgʻri deb hisoblaydi va «SHarqda ham, Gʻarbda ham vayrongarchiliklarga ancha murakkab bahonalar sabab boʻlganligi allaqachon aniqlangan», degan fikrni bildiradi.

Turkistondagi davlatchilik tarixi yuzasidan V.V.Bartold tuzgan va shu vaqtgacha eʼlon qilinmay qolgan matnning Amir Temurga bagʻishlangan uchinchi qismi alohida ahamiyatga molikdir. Unda 1370 yilgi qurultoy, Temurning olib borgan urushlari va ularning ahamiyati; mamlakat iqtisodiy salohiyati, madaniyati va sanʼatining rivojlanishi, savdo-sotiq, aloqa yoʻllari va sugʻorish inshootlari haqidagi gʻamxoʻrlik, mamlakatni idora qilish sohasida Amir Temur tomonidan rivojlantirilgan boshqaruv usullari; davlat hokimiyati tuzilmasida aks ettirilgan ijtimoiy shart-sharoitlar; ruxoniylar va savdogarlarning roli (dehqon qatlamlari) kabi masalalar qamrab olingan¹.

A.YU.Yakubovskiyning Amir Temurga bagʻishlangan asari birinchi marta 1946 yilda bosilib chiqdi². U Sohibqironning dovyuraklik, saxiylik, odamlarning yaxshi xislatlarini sezish, oʻziga kerakli yordamchilar tanlay olish, rahbarlik qila olish kabi fazilatlarini alohida uqtirib oʻtadi. U Movarounnahrning barcha hukmdorlari orasida birinchi va yakkayu yagona hokim boʻlib olgach, ayrim joylarda itoatsiz va jangari hokimlarga qarshi kurashni kuchaytirdi, «koʻpgina shaharlarning aholisi va dehqonlar, shungingdek, musulmon ruhoniylarning namoyandalari uning bu ishini bajonu dil qoʻllab-quvvatladilar».

Yakubovskiyning taʼkidlashicha, Amir Temur «katta miqyosda hukmdor sifatida savdo-sotiqning foydali ekanini yaxshi tushunar», «dunyo karvon savdosi

¹ Amir Temur jahon tarixida / Masʼul muharrir P.Qosimov. – T.: “Sharq”, 2006. – B. 230

² Государство Темура Мавераннахр и Хорасан при Темуридах (XV в). В кн. История Узбекской ССР, том 1. – Ташкент: 1967. С. 435-508

yo‘llarida xukmronlik qilishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan edi». U Oltin O‘rdani uzil- kesil tor-mor etganida, shu niyatni ko‘zlagan edi.

Zo‘r tashkilotchilik iste‘dodiga va bu- kilmas irodaga ega bo‘lgan Amir Temur «tom ma’noda o‘z davrining farzandi edi». Amir Temur bepoyon feodal saltanatni bar- po etish bilan birga uni mayda er-mulklarga (suyurg‘ol tizimi) parchalab tashladi. Faqat Movarounnahr-gina (Farg‘onadan tashqari) bulinmadi, bu erda ma’muriy birliklar (tumanlar) saqlanib qoldi.

Amir Temurning harbiy iste‘dodi «ikki sohada: qo‘shin tashkilotchisi va sarkarda sifatida namoyon bo‘ldi».

Siyosatchi sifatida Amir Temur ayniqsa amaliy foyda keltirishi mumkin bo‘lgan bilimlarni qadrlar edi. Hukmdorning musulmon ruhoniylari bilan do‘stona munosabati uning mashhur bo‘lishiga ko‘maklashdi.

A.YU.YAkubovskiyning pirovard xulosasi shundan iboratki, Markaziy Osiyoda Amir Temur faoliyati «ko‘pgina ijobiy jihatlarga ega edi. U feodal boshboshdoqliklarni va feodal parokandalikni tugatingga intildi, katta qurilish ishlari olib bordi».

A.YU. YAkubovskiyning Amir Temur shaxsi va faoliyati xususidagi fikrlari, V.V.Bartoldning qarashlari kabi, zamonamizdagi, shu jumladan, g‘arbdagi «Temur tarixnavisligi»ga kattagina ta’sir o‘tkazdi.

Biroq A.YU.YAkubovskiy tomonidan Amir Temurning Movarounnahr-dan xorijga yurishlari «bosqinchilik maqsadini ko‘zlar edi» deb baxolanishi uning XIV asr oxiri va XV asr boshidagi YAqin va O‘rta SHarqning nihoyatda murakkab xalqaro siyosiy vaziyati haqida to‘liq tasavvurga ega bo‘lmaganligidan dalolat beradi¹.

Taniqli sharqshunos A.E.Snesarevning (1865 — 1937) Amir Temur haqidagi fikr- lari ham tarixnavislik nuqtai nazaridan ahamiyatga molikdir. U evropalik ko‘pgina tadqiqotchilarning g‘arbdagi buyuk va mashhur sarkardalar

¹ Amir Temur ja‘hon tarixida / Mas’ul mu‘arrir P.Қосимов. – Т.: “Шарқ”, 2006. – Б. 230

(makedoniyalik Aleksandr, Gannibal, Sezar va boshqalar)ni osiyolik lashkarboshilarga qarama-qarshi qo'yish yo'lidagi bachkana urinishlariga qarshi qat'iy norozilik bildirgan edi.

A.E.Snesarev Amir Temurning sarkardalik, tashkilotchilik faoliyatini o'rganishga g'oyat qiziqib qaragan yirik harbiy arbob ham edi. U Evropa tarixnavisligi namoyandalarining «Osiyoning haqli ravishda shuhrat qozongan harbiy yo'l boshchilarini kamsitib», Amir Temur kabi atoqli sarkardalarni «mamlakatni shafqatsizlarcha vayron etgan», «qonxo'r», «telbanamo» kimsalar qatoriga qo'shishlarini g'arazgo'ylik, g'ayri ilmiy tarzda biryoqlama yondashish deb, qattiq qoraladi¹.

U «mana shu buyuk zotlarga xolisona yondashish yo'lidagi urinishlarni» tabrikladi, «Evropada hatto ilmiylikni da'vo qiluvchi matbuotning bu masaladagi nafra-tomuz ruhi»ga yo'l qo'ymaslikka, «tarixiy haqiqat» tamoyillariga amal qilishga chaqirdi. Amir Temur haqida «tuhmatsiz va tahqirsiz» xolisona atroflicha fikr yuritmoq kerak.

I.P.Petrushevskiyning fikri ham e'tiborga sazovor. Uning fikricha, Amir Temurning xarbiy yurishlariga «Evropa — Osiyo karvon yo'llari ustidan to'la nazorat qilishni ko'zlovchi muayyan iqtisodiy reja» asos qilib olingan edi. Eronni, Kavkazorti va Kichik Osiyoni egallab olish harakati ham shu rejaga kiritilgan edi, chunki karvon yo'llari asosan shu mamlakatlardan orqali o'tar edi.

N.I.Konradning Amir Temurda Iskandar (makedoniyalik Aleksandr) va Kushon shohi Kanishkaning ruhi namoyon bo'ldi, degan fikri yangilik edi. «ha, yanglishganim yo'q, — deb yozdi N.I.Konrad, — ayni Iskandar va Kanishkaning ruhi — antik davrda eski dunyoning markaziy zonasida aniq shakllangan va o'rta asrlarda zo'r berib gurkirab yashnagan chinakam jahonshumul g'oya Amir Temur qiyofasida yaqqol ifodalandi. Buyuk Amir Temurning o'zi tushundimi

¹ Снесарев А.Е. Восток как задача краеведного изучения // Восток, М.: 1993. №3. С. 101-103. (Мақола матни 1921 йилда ёзилган).

yoki tushunmadimi, aytish qiyin, biroq mazkur buyuk g‘oya tug‘ilgan erda voyaga etgan Amir Temurda va uning g‘oyalarida bu ruhning ta’siri sezilmay qolmadi».

O‘tgan asrning 60-yillari oxirida I.M.Mo‘minovning O‘rta Osiyo tarixida Amir Temurning roli va o‘rni haqidagi risolasi nashr etilishi jamoatchilikning bu mavzuga qiziqishini yanada avj oldirib yubordi¹. Ayni paytda ushbu asar shafqatsiz tanqidga uchradi. I.M.Mo‘minovning tadqiqotchilik ruhi bilan sug‘orilgan risolasi, umuman olganda, ilmiy-ommabop tarzda yozilgan edi, uning matni asosan Amir Temur va uning zamonini o‘rganishga oid ma’lum manbalar doirasidan chiqmasdi. SHu bilan birga muallif Amir Temurning Markaziy Osiyo tarixida mayda feodal tuzilmalar o‘rnida markazlashgan davlat barpo etishdagi xizmatlarini haqqoniy yoritishga intilgan edi. Unda Amir Temurning Markaziy Osiyoda katta davlat barpo etgan siyosiy arbob, binokorlikni rivojlantirgan va madaniyatni qadrlagan inson sifatidagi xizmatlari o‘z ifodasini topgan.

Asarning ayni shu jihati tanqidchilarning e’tiborini tortdi. I.M.Mo‘minov risolasi «zararli» asarlar jumlasiga kirib qoldi.

P.N.Fedoseev, A.N.Yakovlev va boshqa mansabdor shaxslarning I.M.Mo‘minov risolasiga qarshi shu ruhdagi maqolalari gazeta va jurnallar saxifalarida paydo bo‘ldi. «Istoriya SSSR» jurnalida tarixchi M.A.Abduraimovning risola xususidagi qoralovchi maqolasi e’lon qilindi.

Moskvalik tarixchilar bu voqea yuzasidan Amir Temur haqida kattagina maqola e’lon qildilar. Bu maqola Kavkazorti, Eron va Rossiyadagi feodalizm muammolari bo‘yicha mutaxassis A.P.Novosel’sev nomi bilan chop etildi. «Voprosn istorii» jurnalining tahririyati bu maqolani «Temurni ideallashtirishga qarshi» rukni ostida e’lon qilish orqali uning yo‘nalishi ni oldindan oshkora belgilab qo‘ygan edi.

Bu maqolada Amir Temurga iste’dodli sarkarda, mohir tashkilotchi va diplomat sifatida munosib baho berish bilan birga muallif Bartold, ayniqsa, Yakubovskiy bilan bahslashib, ular madaniyat tarixiga va madaniy aloqalarga katta ahamiyat berganlar va shu tarika Temur shaxsini ideal- lashtirishga yo‘l qo‘yganlar,

¹ Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Тошкент: 1968.

Yakubovskiy esa, «Temur — yaxshi tadbirkor hukmdor edi» degan haddan tashqari yuqori baho bergan, deb hisoblaydi. Maqolada I.M.Mo‘minov Yakubovskiyga ergashib, «Temurni ideallashtirishni nihoyasiga etkazdi», degan xulosa chiqarildi.

I.M.Mo‘minov risolasini keskin qoralaganlar orasida tarixchi M.G‘.Vahobov ham bor edi. Uning so‘zlariga karaganda, u «Temur haqidagi kitobcha bosilib chiqishi bilanoq 1969 yil martida uni «Marksizmga zid va zararli» asar deb atagan. Mening vazifam marksizm-leninizm nazariyasining sofliги uchun kurashdan, Temur shaxsini ideallashtirishni fosh qilishdan» iborat bo‘ldi, — deb yozdi u,— Temur shaxsini ideallashtirish esa «yoshlarning ongini zaharlaydi» va «ommani kommunistik ruxda tarbiyalashga katta ziyon etkazadi»¹.

Tarixchilarning 1973 yil martida Moskvada chaqirilgan butunittifoq kengashi I.M.Mo‘minovning Amir Temur haqidagi risolasi bilan bog‘liq bo‘lgan mashmashaning yakunlovchi bosqichi bo‘ldi. Kabul qilingan karorda shunday deyilgan edi: «Boshqa asarlarda Leninning tarixiy jarayon konsepsiyasini yangicha talqin etishga urinishlar va o‘tmishni ideallashtirish, ayrim voqealarga va Temur kabi shaxslarga baho berishda sinfiy pozitsiyalardan chekinishga yo‘l qo‘yilganligi qoralansin»²

So‘nggi yillarda e‘lon qilingan asarlardan «Tamerlan» nomli kitobni ko‘rsatib o‘tish lozim. Unda Amir Temur haqidagi manba va asarlar bayon etilgan, uning haqidagi turli ma‘lumotlar o‘ziga xos jamlab berilgan. SHunday asarga ehtiyoj borligi shak-shubxasiz. Biroq, kitobga yaqindan nazar tashlanganda, uning shoshma- shosharlik va hafsalasizlik bilan tayyor- langanligi ma‘lum bo‘ladi. Bu kabi qator kitoblarda eng muhim manbalardan misol keltirilmaydi, materiallar bayonida shajara tamoyiliga rioya etilmaydi, manba matnlarini e‘lon qilgan tarjimonlarning nomlari tilga olinmaydi. Matnlar o‘zboshimchalik bilan va hech bir izoxsiz qisqartirilishiga va hatto, ularga o‘zgartirishlar kiritilishiga yo‘l

¹ Amir Temur jahon tarixida / Mas‘zul muharrir P.Қосимов. – Т.: “Шарқ”, 2006. – Б. 231.

² Ўша асар, – Б. 231.

qo'yiladi, matnlar sharhlanmaydi, ilmiy apparat butkul tushirib qoldiriladi va hokazo.

3. Xorij tarixshunosligida Amir Temur va temuriylar davri tarixini yoritilishi

Amir Temur va temuriylar davri tarixi xorijiy ilmiy adabiyotda ham keng tadqiq qilingan. Xususan, Evropa olimlarining Amir Temur shaxsi va uning faoliyatiga qiziqishi bundan 400 yil avval boshlangan edi. Gap shundaki, 1553 yili Italiyaning Florensiya shahrida Perondino degan olimning «Skifiyalik Tamerlanning ulugʻvorligi» asari bosilib chiqdi. Bu Evropa olimlarining Amir Temur haqidagi birinchi tadqiqoti edi¹.

SHu oʻrinda XVI —XIX asrlarda fransuz madaniyatida Amir Temur mavzusi tutgan oʻringa alohida toʻxtalib oʻtish lozim. Fransiyaning Markaziy Osiyo tadqiqotlari instituti direktori Vinseniy Furno tadqiqotlariga koʻra, Fransiyada Amir Temurning tarixiy shaxsi boʻyicha ikki xil anʼana mavjud boʻlgan: qatʼiy tarixiy yoʻnalish manbalarni tadqiq qilishga asoslanib, akademik fan shugʻullanadigan jiddiy tarixiy metodologiyaga tayansa, adabiy afsonalarda u xayoliy personaj sifatida namoyon boʻladi. Furno fikricha, Amir Temurda uni Markaziy Osiyo tarixidagi favqulodda yorqin shaxsga aylantirgan qator fazilatlar boʻlib, shulardan biri — uning fath etmagan yoki tasarrufiga olmagan hududlardagi mashhurligidir. Bunda gap Markaziy Osiyodan ancha yiroq (Xitoy, Eron, Hindiston, YAqin SHarq va, ayniqsa, Usmonlilar saltanati)dagi madaniyatlar xaqida bormoqda. Gʻarb madaniyatiga, eng avvalo, adabiyot va musiqa sohalariga singigan Amir Temur mavzusi ushbu jahonshumul shuhratning eng buyuk koʻrinishlaridan biridir.

Fransuz madaniyati turli falsafiy asotirlarda, nasriy va sheʼriy asarlarda, teatr uchun yozilgan pesalarda, opera librettolarida ushbu mavzuga katta oʻrin ajratdi. Bu ishlar tarixshunos olimlarning ilmiy asarlari yoki ularning tarjimalari yuzaga kelgunicha yoxud ular bilan ayni bir vaqtda roʻy berdi. XVI asr boshidan boshlab va undan keyin Mishel Montanning (1533—1592) «Tajribalar»ida xamda hozirgi kunga qadar fransuz adabiyotida Amir Temur mavzusi turli janrlardagi asarlarda

¹ Amir Temur jaʼhon tarixida / Masʼsul muharrir P.Қосимов. – Т.: “Шарқ”, 2006. – Б. 231

birov-bir fikrni tasdiqlash, qiyoslash yoki o'xshashlikni topish uchun xizmat qiladigan ibratli obraz shaklida voqe' bo'ladi. XIX asr katta izohli lug'atlari tasdiqlashicha, fransuz yozma tilida u muxim rol o'ynagan Markaziy Osiyolik yagona tarixiy shaxsdirki, hatto uning ismi u erda umumlashma so'zga aylanib ketgan.

Amir Temurning yana bir fazilati shundan iboratki, u hayotligidayoq o'z davlati bilan G'arb o'rtasida aloqa o'rnatgan. O'sha paytda bu istisnoli bir hodisa edi, chunki na undan oldin, na undan keyin hech kim G'arbiy Evropa bilan bunday bevosita aloqalarni o'rnatmagan. Ingliz sayyohi Antoni Jenkinson 1558 yilda Buxoroga kelgan, biroq uning maqsadi Rossiya bo'lib, so'ng Rossiya hukumati unga bundan 30 yil muqaddam Ivan IV tomonidan qabul qilingan Buxoro va Xorazm elchiligiga javoban, Movarounnahrda borishni qo'shimcha ravishda topshirgandi. Ayni mahalda Lyudovik XIV ning olisdagi ushbu hukmdorga yo'llamoqchi bo'lgan, biroq jo'natilmay qolib ketgan «O'zbek qiroliga ikki maktubi» ham ma'lum.

Furtoning fikricha, Kastiliya va Fransiya bilan elchilar ayirboshlanganligi, Karl VI bilan yozishmalar olib borilganligi, Sultoniya shaxri ruhoniylari boshlig'i arxiepiskop Janning Parijda bo'lishi, shuningdek Rui Gonsales de Klavixoning sayoxati davlatlararo munosabatlarda yangi bosqich bo'ldi va undan arxiepiskop Janning «Esdalik- lar»i hamda Klavixoning yo'l xotiralari singari ko'plab yozma yodgorliklar qoldi¹.

SHuningdek, ko'plab evropaliklarning bevosita shohidligi asosida bitilgan. Amir Temurga taalluqli bo'lgan asarlarning yuzaga kelishini Amir Temur davlati Kastiliya va Fransiyaning o'zaro manfaatdorligi bilan izoxlash mumkin. Bu asarlar marshal Busikoning (1366—1421) xotiralari, Smirna yaqinida Sohibqirondan mag'lub bo'lgan Quddusi shariflik Avliyo Ioann ordeni a'zolarining guvohliklari, Sulton Boyazid I tomonidan 1396 yilda Nikopol yaqinidagi jangda asir olingan va Amir Temur tomonidan 1402 yilda Anqaradagi jangda zafar qozonilgach, ozod

¹ Amir Temur jahon tarixida / Mas'ul muharrir P. Qosimov. – T.: "Sharq", 2006. – B. 232.

etilgan evropalik askarlarning hikoyalaridir. Ular orasida I. SHildbergerning (1380—1440) hikoyasi mashhur bo‘lib, uning kitobining birinchi nashri 1460 yilda Augsburgda chop etilgan. Bu kitob XV asrda to‘rt marta, XVI asrda olti mar- ta qayta nashr qilingan. XIX asrda nemis, rus va ingliz tillarida ikki martadan nashr qilingan.

Furno Markaziy Osiyo orqali G‘arb tomon turli davrlarda va turli shaxslar tomonidan amalga oshirilgan yurishlar, ko‘pincha asossiz ravishda hamda Markaziy Osiyo xududi va uning ortidagi hududlarni bilmaslik oqibatida, Amir Temur nomi bilan bog‘lab kelinganini taassuf bilan ta’kidlaydi.

Mishel Monten, XVI asrdagi boshqa mualliflar singari, o‘zining «Tajribalar» kitobida Amir Temur haqida eslab o‘tadi. Bu kitob 1571 yildan 1592 yilgacha bo‘lgan davr ichida, ya’ni Sohibqiron vafotidan so‘ng 170 yid o‘tgach, Fransiyada Markaziy Osiyo to‘g‘risida hech narsa ma’lum bo‘lmagan vaqtda yozilgandi.

Montenga qadar Jan Boden (1530 — 1596) o‘z tadqiqotlarida Boyazidni asir olgan Amir Temur haqida maqtab yozgandi. Gilom Postel (1520—1581) ham Usmonli turklar saltanati to‘g‘risidagi asarida «Buyuk turk — Boyazidni asir olgan Temurlang»ga ko‘pgina sahifalarni bag‘ishlagan.

«Tajribalar» nashrlarining birida yozilishicha, Amir Temurning evropalik tadqiqotchilari, shu jumladan Monten Sohibqiron haqida ma’lumotlarni vizantiyalik tarixchi Laonik Kalkondilning «YUnon imperiyasining tanazzuli va Turklar saltanatining qaror topish tarixi» asaridan olgan. XV asrning ikkinchi yarmida yozilgan bu asar 1583 yilda fransuz tiliga tarjima qilingan. Asar o‘n jilddan iborat. 14 bobdan tashkil topgan bir jild boshdan-oyoq Amir Temurga bag‘ishlangan, unda Sohibqironning ismi Temur, Tamerlan, Tamburlan sifatida keltiriladiki, boshqa mualliflarning asarlaridan ular shundan foydalangani ko‘rinadi.

XV asrdan boshlab G‘arbiy evropalik olimlar va siyosiy-diniy arboblarning SHarqqa bag‘ishlangan kitoblarida Amir Temur tarixi oldingi o‘ringa chiqadi.

Masalan, Italiyada katta tarixiy va she'riy asarni meros qilib qoldirgan papa Piy I (papalik yillari 1458—1464) Amir Temurga butun bir bobni bag'ishlagan, bir necha sahifada- Skifiya, Sug'diyona va Baqtriyani tavsiflagan.

Paolo Djiovio (1483 — 1552), Petro Perondinoning (vafoti 1553) asarlarida ham Amir Temur bosh qahramon sifatida namoyon bo'ladi. Lekin Amir Temur haqidagi eng dastlabki tadqiqot Florensiya kansleri va tarixshunosi Pogjio Brachchi oliniga (1380—1459) taalluqli bo'lib, so'ng Prato, Piy II (1405 — 1464), Kambini, Batista Fregazo (1454 — 1504) asarlarida davom ettirilgandi.

Fransuz tilida Amir Temur haqida ma'lumotlar Teodoro Spandujinonning «Buyuk Turk shajarasi» asarida yuzaga keladi. Bu asar 1519 yilda Parijda chop etilgan. SHveysariyalik islohotchi Pero Vire Amir Temur obrazini 1561 yilda nashr qilingan asarlaridan birida kiritgan. Sohibqiron obrazini, shuningdek, Orteliyning asarida va Uyg'onish davri boshqa asarlarida ham uchratish mumkin¹.

Binobarin, Amir Temur XV —XVI asrlarda Evropada siyosiy doiralarda (katolik cherkovi va o'sha davrdagi eng qudratli mustabidlar orasida) mashhur bo'lgan, u haqsa Piy II, 1513 yilda papa Lev X va papa Klement VII saroyiga kelgan Djo- vio, 1575 yilda ispan qirol Filipp II ning xaritakashi bo'lgan geograf Orteliy, Karlning muarrix Pedro Meksiyalar yozishgan².

Bu asarlarda Amir Temur ayni vaqtda voqealar va davrlardan tashqari turuvchi ham mifik, ham real shaxs sifatida talqin qilingan.

Furno Amir Temur mavzui G'arbiy Evropada Klavixo va Jenkinsonlarning safarnomalari e'lon qilinmasidan, shuningdek Ibn Arabshoh, SHarafuddin Ali YAzdiy singari tarixchilarning asarlari tarjima qilinmasidan oldin tarixiy va adabiy mavzu sifatida mavjud bo'lgan, degan xulosaga keladi. Bu davrni u 1500 — 1580 yillar deb belgilaydi³.

¹ Керен Люсьен Саидов Акмал. Амир Темур ва Франция / Тўлдирилган ва қайта ишланган иккинчи нашри. – Тошкент: “Адолат”, 2016. – Б. 311

² Ўша асар, – Б. 310-311.

³ Амир Темур жаҳон тарихида / Масъул муҳаррир Р.Қосимов. – Т.: “Шарқ”, 2006. – Б. 233.

1996 yil boshlarida chet el tadqiqotchilarining Parijda e'lon qilingan Amir Temur va temuriylar haqidagi tadqiqotlari bibliografiyasi ro'yxatiga 450 dan ortiq asar (68) kiritilgan edi. O'shandan buyon o'tgan vaqt mobaynida yana 50 dan ziyod tadqiqot mavjudligi aniqlandi.

Ular 33 mamlakatda — Angliya, Avstriya, Argentina, AQSH, Belgiya, Vengriya, Germaniya, Ispaniya, Kanada, Livan, Malayziya, Misr, Portugaliya, Ruminiya, Suriya, Tayvan, Turkiya, Fransiya, Xitoy, CHexiya, Eron, YAponiya va Hindistonda, shuningdek Armaniston, Gurjiston, Ozarbayjon, Rossiya, Tojikiston, Turkmaniston, Ukraina, Qirg'izistonda chop etilgan.

Amir Temur va Temuriylar to'g'risida e'lon qilingan ilmiy ishlarni o'z xususiyati va tarixiy mazmuniga qarab quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

1. Arab, fors, turkiy tillardagi, Kavkazorti xalqlari tillaridagi, Evropa tillaridagi yozma manbalar.

2. Amir Temurning bir qator Evropa davlatlari (Angliya, Ispaniya, Fransiya) boshliqlariga yo'llagan maktublari va ularga kelgan javob nomalari.

3. CHop etilgan numizmatik manbalar.

4. Nashr qilingan epigrafik manbalar.

5. Umumlashma tarzidagi ilmiy tadqiqotlar.

6. Ayrim yirik muammolarga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar.

7. Alohida masalalar bo'yicha tadqiqotlar.

8. Ilmiy-ommabop nashrlar.

Bugungi kunga kelib Amir Temur haqidagi o'rta asrlarga oid ko'plab yozma manbalar Evropa tillarida bosilib chiqqan. Etakchi mualliflar orasida SHarafuddin Ali YAzdiy, Nizomiddin SHomiy, Ibn Arabshoh, Hofizi Abru, Abdurazzoq Samarqandiy, Ahmad Fasihiy va boshqalarning asarlari bor. SHuni ta'kidlash kerakki, tarjimalarning aksariyati eskirgan. CHunonchi, SHarafuddin Ali

YAzdiyning «Zafarnoma» asari Petiy de la Krua tomonidan tarjima qilinib, Parijda 1722 yili nashr etilgan. Bu tarjimada ko‘pgina xatoliklar, noanikliklar, qisqartirma joylar bor, lekin tuzatilgan yangi tarjimasi hamon yo‘q¹.

Ibn Arabshohning «Temur tarixida taqdir ajoyibotlari» asarini R.Vote fransuz tiliga tarjima qilib, 1658 yili Parijda chop ettirgan. Abdurazzoq Samarqandiyning E.Katrmer tarjimasidagi «Matlai sa‘dayn va majmai bahrayn» asari 1843 yili Parijda bosilib chiqdi. Nizomiddin SHomiy «Zafarnoma» asarining Feliks Tauer tomonidan qilingan mumtoz tarjimasi esa izohi bilan Hofizi Abruning «Zubdat ut-tavorix» asari qo‘shilgan xolda Pragada 1937 va 1953 yillarda ikki jildda nashr etildi.

O‘rta asr SHarq qo‘lyozma manbalari bo‘yicha ingliz olimlari birmuncha kamroq, lekin ancha sifatli asarlar nashr qildirishgan. CHunonchi, 1887—1888 yillarda Kalkuttada SHarafuddin Ali YAzdiy «Zafarnoma» asarining tanqidiy matni ikki jildda bosilib chiqdi, biz ulardan hanuz foydalanib kelamiz.

J.Sanders 1936 yili Ibn Arabshoh asarini birinchi marta ingliz tilida nashr ettirdi. Amerikada 1956 yili Ibn Xaldunning «CHingizxon va tatarlar tarixi bo‘yicha manbalar» asari chop etildi. 1954 yili esa Ibn Tagriberdining «Misr tarixi» (1382—1411) asari garjima kilindiki, unda Amir Temurning mamluk sultoni bilan o‘zaro alokalariga katta o‘rin berilgan. Nihoyat, 1988 yili V.Takston Kembrijda (AQSH) «SHahzodalar yuz yilligi: Temuriylar tarixi va san‘atiga oid manbalar» nomli kitob chop ettirdi.

SHuni ta’kidlash kerakki, bir qator Evropa olimlari butun manbani to‘liq emas, balki u yoki bu asardan muhim tarixiy muammoga bag‘ishlangan parchalargina e’lon qilishgan.

Hind olimi K.M.Maytra 1943 yili Lohurda «Fors manbalari Xitoyda. Hofizi Abruning «Zubdat ut-tavorix» asaridan parchalar» nomli kitobini (asar Nyu-Yorkda 1970 yili tarjima qilingan) nashr etdi. Bu o‘rinda muhim ilmiy

¹ Amir Temur ja‘hon tarixida / Mas‘ul mu‘arrir P.Қосимов. – Т.: “Шарқ”, 2006. – Б. 234

muammolarni noto‘g‘ri sharhlashga olib keluvchi ko‘pgina G‘arb olimlariga xos ayrim terminologik jihatlar xususida to‘xtalib o‘tish zarur ko‘rinadi. Masalan, Amir Temur va Temuriylar davlatidan jo‘natilgan barcha elchilarni zo‘r berib forslar deb atashadi, holbuki, aslida, mutlaqo bunday emas. YOki Amir Temur va Temuriylar Xitoy impera- tori saroyiga yuborgan sovg‘alarni o‘lpon deb atashadi. Bu mutlaqo noto‘g‘ri. Axir SHarqning qudratli xukmdori Xitoy imperatoriga o‘lpon to‘lashi aqidanmi?

Rui Gonsales de Klavixoning «Samarqandga, Temur saroyiga sayoxat kundaligi (1403—1406) asari Evropa tillarida (ispan, ingliz, fransuz) bosilib chikkan yozma manbalar orasida birinchi o‘rinda turadi, albatta. Bu asarni birinchi marta Gonsal Argote de Molina Madridda nashr ettirgan. 1582 yildan to professor L.Keren so‘nggi tarjimini keng izoxlar bilan z‘- lon qilgan 1990 yilgacha «Kundalik»ning jami 10 ta tarjimasini, shu jumladan Argentinada, 1958 yili esa fors tilidagi tarjimasini bosilib chiqdi.

Bavariyalik nemis ritsari Poann SHiltbergerning maktublari ingliz (1879) va nemis (1859) tillarida bosilib chiqdi. Ularda Amir Temurning turk sultoni Boyazidga qarshi jangiga oid qiziqarli ma’lumotlar berilgan.

Agar yuqorida tilga olingan manbalar anchagina ma’lum bo‘lsa, Italiyaning katolik ruhoniysi Bertrano de Mignanellning «Temurlang hayoti» asari bizning olimlarimizga mutlaqo noma’lum elp. Asar 1415 yili lotin tilida yozilgan bo‘lib, uning 1400 — 1401 yillarda Damashqning olinishiga bag‘ishlangan parcha- sini 1956 yildagina Valter Fisher ingliz tilida nashr ettirdi.

Asosan Amir Temur va Temuriylarning Min sulolasi hukmronligi davrida Xitoy bilan diplomatik va savdo sohasidagi o‘zaro aloqalariga bag‘ishlangan va bizning olimlarimiz juda kam foydalanadigan Xitoy yozma manbalari nihoyatda qiziqarlidir. Bular xatlar, rasmiy hujjatlar, elchilarning hisobotlaridir. Ular orasida Temuriylar davlatida 1395 yildan 1407 yilgacha o‘n ikki yil bo‘lgan Xitoyning birinchi elchisi Fu Anning Amir Temurga hisoboti, ayniqsa Min sulolasi

hukmronligi davridagi Xitoy elchisi CHen CHenning SHohruxga hisoboti alohida ajralib turadi.

CHen CHenning Markaziy Osiyo to'g'risidagi ko'plab qiziqarli ma'lumotlarga ega bo'lgan hisoboti uzoq vaqt yo'qolgan deb kelinardi. 1930 yildagina u xususiy kolleksiyada topilib, Taybeyda nashr etilgan. CHen CHen xisobotining Hirotda bag'ishlangan qismi B.Pankratov tomonidan rus tiliga tarjima qilingan. CHen CHen Hirotdan tashqari, Markaziy Osiyoning ko'pgina shaharlarida, jumladan, Toshkent, Samarqand, Kesh va Termizda bo'lib, ularning har biriga ta'rif bergan.

CHet el tadqiqotchilari Amir Temur va Temuriylarning Xitoy bilan o'zaro aloqalariga katta e'tibor beradilar. Mazkur muammoga bag'ishlab ko'plab ilmiy tadqiqotlar nashr ettirdilarki, ular orasida Belgiya olimi X.Servusning Bryusselda 1967 yili nashr etilgan «Xitoyshunoslik va buddizm» to'plamiga kirgan «Min sulolasi hukmronligi davrida Sin-Mo'g'ul munosabatlari. YAyni tizimi va diplomatik munosabatlar» (1400—1600) mumtoz asari, shuningdek amerikalik olimlar G.Gudrini va Moris Rossati hamda yapon olimi Kadzuo Enoki asarlari alohida ajralib turadi. Jumladan, Kadzuo Enoki Fu Anning hamma hisobotlarini ingliz tilida nashr ettirgan, hozirgi kunda uning rus tiliga tarjimasi tayyorlangan. Bu muammoga bag'ishlangan eng so'nggi tadqiqot 1993 yili Londonda Qirollik Osiyo jamiyati jurnalida Xitoyning Hirotdagi diplomati (CHen CHen) to'g'risida maqola chop ettirgan Fliy Xeker qalamiga mansub¹.

Evropa va Osiyoda, birinchi navbatda yapon tadqiqotchilari tomonidan Amir Temur va temuriylar to'g'risida ko'plab monografiya va maqolalar yozilib, nashr etilgan. Ularda Amir Temurning davlat ijtimoiy-siyosiy qurilishi, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, ma'muriy tizim, xarbiy yurishlar, diplomatiya, din, fan, madaniyat, san'at sohasidagi ko'p qirrali faoliyati yoritilgan. SHuni ishonch bilan aytish mumkinki, jahon sharqshunosligida mustakil ilmiy yo'nalish — «Temurshunoslik» shakllandi.

¹ Amir Temur ja'xon tarixida / Mas'zul mu'harrip P.Қосимов. – Т.: “Шарқ”, 2006. – Б. 235.

Umumlashtiruvchi asarlar orasida Fransiya olimlari R.Grussening «Jahon zabtkori» (Parij, 1953) va «Sahrolar saltanati» (Parij, 1980), L.Kerenning «Temurlang» (Nevshatel, 1978), uning to'ldirilgan nashri (Parij, 1980), Le Runing «Temurlang» (Parij, 1991), ingliz tadqiqotchilari E.Rossning «Temurlang va Boyazid 1402 yilda» (London, 1940), X.Xukxemning «Temurlang istilochi» (London, 1962), amerikalik olimlar L.Komarovning «Oltin gardish. Temuriylar Eroni metallidan tayyorlangan buyumlar» (Kosti Messa va Nyu-York, 1992), F.Mansning «Temurlangning vujudga ke-lishi va hukmdorligi» (Kembrij, 1990), kanadalik tadqiqotchi G.Golombekning ikki jildli «Eron va Turonning temuriylar me'morligi» (Prinsetti, 1988), ru- min olimi Aleksandresku Dergning «Temurning 1402 yilda Anatoliyaga yurishi» (Buxarest, 1942) asarlarini va boshqa ko'plab monografiyalarni ko'rsatib o'tish mumkin.

G'arbiy Evropa, Amerika va Osiyoda (YAponiya, Eron, Turkiya) nashr qilingan ayrim maqolalarda xam Amir Temur va temuriylar davri tarixi va madaniyatining g'oyat muhim muammolari tahlil etilgan.

YApon olimlari Kadzuo Enokining Min sulolasi davridagi Xitoyning Amir Temur xamda temuriylar bilan o'zaro diplomatik munosabatlariga bag'ishlangan asarlari, Endzi Manuning «Amir Temur Guragoniy. Temuriylar genealogiyasi», Gori Xansdining «Temur va imperator YUn-Le», Xiroshi Vatanabening «Min davrida musulmon mamlakatlaridan kelgan elchilar va xiroj to'lovchilar missiyasi ro'yxati» asarlariga qiziqish katta.

Amerikalik olim Moris Rossati bu davr to'g'risida ko'plab maqolalar e'lon qilgan.

Jumladan, «CHen Xo va Temur: ularning o'zaro munosabatlari» maqolasi uning qalamiga mansub bo'lib, unda Taybey olimi SHu-u-xuning XV asr boshlarida Janubi- sharqiy Osiyo va Hindiston atroflariga to'rt marta dengiz ekspeditsiyasi uyushtirgan va hatto Hurmuz bo'g'ozigacha etib borgan mashhur admiral, haram og'asi CHen-xo to'g'risidagi qarashlari tahlil etiladi.

Asari 1958 yilda e'lon qilingan Taybey olimining fikricha, bu ekspeditsiyalar Fors ko'rfazi, Qizil dengiz va Hind davlatlarining Amir Temurga qarshi xarbiy ittifoqini tuzish maqsadida amalga oshirilgan. Bu fikrni Volfram Eberxart va Moris Rossati ham qo'llab-quvvatlagan.

Bizni qiziqtiruvchi davr bo'yicha boshqird olimi Zakiy Validiy To'g'on xam qator maqolalar yozgan. Ular orasida, jumladan, AQSHdagi Ukraina san'ati va fani akademiyasi asarlarida chop etilgan «Temurning g'arbga nisbatan siyosati» va «Temurning 1395 yilda Ukraina va SHimoliy Kavkazga yurishi» maqolalari diqqatga sazovor.

SHuningdek, Kembrijda nashr etilgan, Eron tarixiga bag'ishlangan, atoqli temurshunos olimlar tomonidan yozilgan Amir Temur va Temuriylar tarixi xamda madaniyatining ko'pgina masalalarini aks ettiruvchi maqolalarni ham aytib o'tish joiz.

Fransuz olimlarining o'sha davr to'g'risidagi tadqiqotlari keyingi vaqtlarda fanda katta va muxim o'rin tutmoqda.

Lyusen Keren va Frederik Bressandlar faoliyati tufayli Parijda dunyoda yagona maxsus «Temuriylar» jurnali nashr etil- mokda. Hozircha uning 15 ta soni bosmadan chikdi.

Xullas, Amir Temur tarixnavisligi bosib o'tgan yo'lga fikran nazar tashlab, shuni qayd etish mumkinki, jaxon tarix adabiyotida zamonlar o'tishi bilan Amir Temur shaxsini biryoqlama, tor va bir xil tarzda talqin etishdan iborat dastlabki ko'nikmalardan uni chuqur, keng va har- yoqlama idrok etishga asta-sekin o'tish tadriji sodir bo'ldi. «Temur — atoqli (buyuk, shavkatli, iste'dodli va xokazo) istilochi sarkarda» degan birgina ibora, birgina tavsif bilan cheklanish noto'g'ri ekanligi tobora ravshanlanib bordi. Zero, Amir Temur yuksak iqtidorli, tabiatan donishmand, buyuk davlat arbobi, bashoratli va irodali siyosatchi, o'tkir zehnli diplomat, Markaziy Osiyoda markazlashgan kuchli davlatning mohir

tashkilotchisi, hukmdori va bunyodkori sifatlarini o‘z qiyofasida uzviy ravishda mujassamlashtiruvchi shaxs sifatida tarixdan munosib o‘rin olgan¹.

Amir Temurga oid tarixnavislikning yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan eng muhim misollari bu fikrni tasdiqlaydi. Amir Temur va uning zamoni tarixiga bag‘ishlangan asarlarning hozirgi zamon mualliflari o‘rganilayotgan muammoning turli jihatlari xususida har xil fikrlar aytayotganliklari tabiiy. Birok, qanday bo‘lmasin, tarix fanida jahon tarixining eng buyuk siymolaridan bo‘lmish Amir Temurning ko‘pqirrali jo‘shqin faoliyatining barcha jihatlarini, hamma xususiyatlarini to‘la-to‘kis va atroflicha yoritishga intilish kuchayib borayotganligi ko‘rinib turibdi.

O‘zbekistonda Amir Temur tarixini o‘rganish sho‘rolar davrining so‘nggi, «oshkoralik» yillarida boshlandi. Ayniqsa, mustaqillik yillarida Amir Temur, Ulug‘bek yubileylari munosabati bilan A.O‘rinboev, A.Ahmedov, B.Ahmedov, T.Fayziev, O.Bo‘riev va boshqalar Amir Temur tarixiga oid yozma manbalarni o‘zbek tiliga tarjima qilishdi va qator ilmiy tadqiqotlar hamda ommabop asarlar e‘lon qilishdi.

¹ Amir Temur ja‘hon tarixida / Mas‘ul mu‘arrir P.Қосимов. – Т.: “Шарқ”, 2006. – Б. 236

Xulosa

Amir Temur va temuriylar davrini tadqiq etishda biz tarix fani tayanib kelgan va bundan buyon ham tayanadigan eng muhim yozma manbalar «G'iyosiddin Alining Hindistonga yurish kundaligi», Nizomiddin SHomiy, SHarofiddin Ali YAg'ziyning «Zafarnoma»lari, Hofizi Abro', as-Salmoniy, Mu'iniddin Natanziy, Abdurazzoq Samarqandiy, Ibn Arabshoh, arman tarixchisi Foma Metsopesi, Mirxond, Davlatshoh Samarqandiy, Xondamir, Zahiriddin Muhammad Bobur, Rui Gonsales de Klavixo, I.SHiltberger, Havofiylar asarlari, kundaliklari va sayohatnomalari hamda «Temur tuzuklari» va uning «Tarjimai holi» kabi asl va noyob asarlari asosida yoritishimiz kerak buladi.

Mazkur mavzudagi ilmiy adabiyot yil sayin ko'payib jahon tarix adabiyotining muhim bir tarmog'ini hosil qildi. Amir Temurning buyuk, betakror va yorqin shaxsi, qudratli, irodasi va keng qamrovli harakatlari dovrug'i o'z ta'sirini yanada kuchaytirib, bir qator mamlakatlar va davlatlardagi million-million halq ommasining ongi va shuuriga o'rnashib qoldi. Buyuk davlat arbobi, tashkilotchi va bunyodkor, siyosatchi va diplomat sifatida Amir Temurning hayoti va faoliyati biz yuqorida kayd etganimizdek, dunyo olimlarning diqqat e'tiborida bo'lib kelmoqdi. Bu borada rus va sho'rolar davri temirshunosligida Amir Temur shaxsi va uning tarixdagi o'rniga ziddiyatli bir yoqlama yondashuvlar namoyon bo'ldi. Xorijiy ilmiy adabiyotga kelganda, Evropa olimlarining Amir Temur shaxsi va uning faoliyatiga qiziqishi bundan 400 yil avval boshlangan edi. 1996 yil boshlarida Parijda chet el tadqiqotchilarining Amir Temur va Temuriylar haqidagi tadqiqotlar bibliografiyasi e'lon qilingan ro'yxatga 450 dan ortiq asar kiritilgan edi. O'shandan buyon o'tgan vaqt mobaynida yana 50 dan ziyod tadqiqot mavjudligi aniqlandi.

Amir Temur va Temuriylar to'g'risida e'lon qilingan ilmiy ishlarni o'z xususiyati va tarixiy mazmuniga qarab quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

- arab, fors, turkiy tillardagi, Kavkazorti xalqlari tillaridagi, Evropa tillaridagi yozma manbalar;

- Amir Temurning bir qator Evropa davlatlari hukmdorlariga (Angliya, Ispaniya, Fransiya) yoʻllagan maktublari va ularga kelgan javobnomalari;
- chop etilgan numizmatik manbalar;
- nashr qilingan epigrafik manbalar;
- umumlashma tarzdagi ilmiy tadqiqotlar;
- ayrim yirik muammolarga bagʻishlangan ilmiy tadqiqotlar;
- alohida masalalar boʻyicha ilmiy tadqiqotlar;
- ilmiy - ommabop nashrlar.

Fransuz olimlarning tadqiqotlari keyingi vaqtlarda oʻsha davr toʻgʻrisidagi fanda katta va muhim oʻrin tutib kelayotganligini alohida taʼkidlash lozim. Lusʼen Keren va Frederik Bressandlar faoliyati tufayli Parijda yagona maxsus «Temuriylar» jurnali nashr etilmoqda. Hozirda uning 15 dan ortiq soni bosmadan chiqdi.

Amir Temur tarixnavisligi bosib oʻtgan yoʻlga fikran nazar tashlab, shuni qayd qilish mumkinki, jahon tarix adabiyotida zamonlar oʻtishi bilan Amir Temur shaxsini bir yoqlama, tor va bir xil tarzda talqin etishdan iborat dastlabki koʻnikmalardan uni chuqur, keng va har yoqlama idrok etishga asta-sekin oʻtish tadriji sodir boʻlmoqda. Zero, Amir Temur yuksak iqtidorli, tabiatan donishmand, buyuk davlat arbobi, bashoratli va irodali siyosatchi, Markaziy Osiyoda markazlashgan kuchli davlatning tashkilotchisi, hukmdori va bunyodkori sifatlarini oʻz qiyofasida mujassamlashtirgan shaxs sifatida jahon tarixidan munosib oʻrin olgan.

Amir Temur kabi ulugʻ zot shaxsi bilan bogʻliq afsona, rivoyat va hikoyatlarda uning «xalq nazaridagi suyukli qahramon va adolatli podshoh» boʻlganligi, voqealar tavsifida haqiqat va afsonaviylikning chambarchas bogʻlanib ketishi, xalqimizning avvalgi azim qurilishlarini Amir Temur nomi bilan bogʻlab kelayotganligi xalqimizning Sohibqiron haqidagi xotirasi boqiy ekanidan dalolat beradi.

Xullas, Amir Temur davri tarixnavisligi qudratli hukmdorning, jahon taraqqiyotiga qo‘shgan munosib hissasi to‘g‘risida muayyan xulosa chiqarish imkonini beradi.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 1996.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 1997.
3. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. 8-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2000.
4. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. 9-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2001.
5. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.

I. Манбалар

1. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. А.Ўринбоев таржимаси. Масъул муҳаррирлар С.Азимжонова, У.И.Каримов. – Тошкент: 1969.
2. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. П.Шамсиев, С.Мирзаев ва Э.Мано нашрлари асосида қайта нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. Масъул муҳаррир В.Раҳмонов. – Т.: “Шарқ”, 2002.
3. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т.: «Юлдузча», 1989.
4. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Темур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). Сўзбоши, араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи У.Уватов. Масъул муҳаррир А. Ўринбоев. 1-китоб. Т.: “Меҳнат”, 1992.
5. Низомиддин Шомий. “Зафарнома”. Форс тилидан Ю.Ҳакимжонов таржимаси. – Т.: “Ўзбекистон”, 1996.
6. Темур тузуклари. Форсчадан Алихонтўра Соғуний ва Хабибулло Кароматов таржимаси. – Тошкент: 1991.
7. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома // Нашрга тайёрлаш, сўз боши, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифлари А.Аҳмад, Ҳ.Бобобеков. – Т.: “Шарқ”, 1997.

II. Адабиётлар

1. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи (энг қадимги даврлардан Россия босқинига қадар). – Т.: “Шарқ”, 2001.
2. Азимжонова С.А., Аҳмедов Б.А. Амир Темур давлати // Ўзбекистон ССР тарихи. 1-жилд. Қадимий даврлардан XIX асрнинг биринчи ярмигача. – Т.: “Фан”, 1970. 448-471-бетлар.
3. Азимжонова С.А., Аҳмедов Б.А. Темурийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросон // Ўзбекистон ССР тарихи. 1-жилд. – Т.: “Фан”, 1970. 472-518-бетлар.
4. Амир Темур жаҳон тарихида / Масъул муҳаррир: Р. Қосимов. Муаллифлар жамоаси: С. Саидқосимов, А.Аҳмедов, Б.Аҳмедов ва бошқ. – Т.: “Шарқ”, 2006.
8. Аҳмедов Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. – Т.: “Ўқитувчи”, 1991.
9. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Т.: “Ўқитувчи”, 1994.
10. Аҳмедов Б. Амир Темур дарслари. – Т.: “Шарқ”, 2001.
11. Керен Л., Саидов А. Амир Темур ва Франция / Тўлдирилган ва қайта ишланган иккинчи нашри. – Тошкент: “Адолат”, 2016.
12. Муҳаммаджонов А. Темур ва темурийлар салтанати. – Т.: “Қомуслар бош таҳририяти”, 1994.
13. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Тошкент: 1968.
14. Одилов А. Амир Темур тузуклари – давлат бошқарув асоси. – Т.: “Фан ва технология”, 2016.
15. Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403-1406 йиллар) – Т.: “Ўзбекистон”, 2010.
16. Сагдуллаев А.С., ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Т.: “Академия”, 2000.

17. Шамсутдинов Р., Каримов Ш. Соҳибқирон Амир Темур ва унинг салтанати. – Андижон: 1995.
18. Шлоссер Фридрих Кристоф. Всемирная история / Русский перевод под ред. В.А. Зайцева. Том 1. – Москва: 1967.
19. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2012.